

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΚΗ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

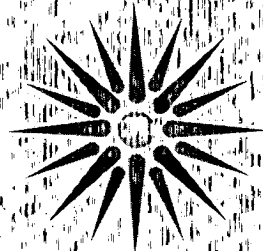
25 - 27 Μαΐου 2007

Π ρ α κ τ ι κ ά

Νίκος Τόμπρος

*Συναζάρια και νεομάρτυρες (15ος-19ος αιώνας):
Ποιοτικές και ποσοτικές διαπιστώσεις*

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2008

Νίκος Τόμπρος

*Συναζάρια και νεομάρτυρες (15ος-19ος αιώνας):
Ποιοτικές και ποσοτικές διαπιστώσεις*

Μη γένοιτο, Κύριέ μου, να σε αρνηθώ ποτέ· εγώ χριστιανός εγεννήθηκα και χριστιανός θέλω να αποθάνω· και ούτε τα πλούτη σας θέλω, ούτε Τούρκος γίνομαι, αλλά πιστεύω εις τον Κύριόν μου Ιησούν Χριστόν τον αληθινόν Θεόν και Δεσπότην¹. Χάρη στα ανωτέρω λόγια ο Ιωάννης ο εν Ασπροκάστρω ανακηρύχθηκε σε νεομάρτυρα. Τον ίδιο ομολογιακό δρόμο υπέρ της του Χριστού πίστεως επορεύθησαν στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, αρκετοί ορθόδοξοι κάνοντας το μαρτυρολόγιο της Εκκλησίας να αυξηθεί σημαντικά. Αυτές οι δημόσιες αρνήσεις αποτυπώθηκαν σε ένα πλήθος αγιολογικών κειμένων (συναξάρια ή μαρτυρολόγια, βίοι, ασματικές ακολουθίες, κανόνες) που δημιούργησαν και εξέδωσαν εκκλησιαστικοί κύκλοι –οι οποίοι σχετίζονταν άμεσα ή έμμεσα με το Οικουμενικό Πατριαρχείο– από τον 15ο έως τον 19ο αιώνα και τα οποία διαδόθηκαν στο χριστεπώνυμο πλήρωμα κυρίως μέσω του εκκλησιασμού του. Πρόκειται για κείμενα όπου παρουσίαζαν το βίο και το μαρτύριο ατόμων τα οποία στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν τη θρησκεία τους και να προβάλλουν την εις Χριστόν αγάπην θανατώθηκαν από τους αλλόθρησκους κατακτητές βίαια².

Οι πηγές αυτές ενδιαφέρουν τους μελετητές από φιλολογική και ιστορική σκοπιά, καθώς δίνουν απαντήσεις σε ερωτήματα τόσο για τη δομή των συναξαρίων, τις επιρροές τους, τα αίτια που τα δημιούργησαν, τους συντάκτες τους, τη σκοπιμότητα ύπαρξης των νεομαρτύρων, όσο και για ποιοτικά και ποσοτικά δεδομένα των ατόμων αυτών επί οθωμανικής κυριαρχίας. Επιπρόσθετα τα κείμενα βοηθούν –στο μέτρο του δυνατού– τους ερευνητές να διεισδύσουν στον καθημερινό βίο των ορθοδόξων

1. Ι. Περαντώνης, *Λεξικόν των Νεομαρτύρων. (Οι Νεομάρτυρες από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της απελευθερώσεως του δούλου Έθνους)*, Αθήνα 1990, σ. 227.

2. Ο όρος *Νεομάρτυρας* χρησιμοποιήθηκε αρχικά μετά τις εικονομαχικές έριδες στο Βυζάντιο για να δηλώσει όσους μαρτύρησαν, επειδή απέδιδαν τιμή στις εικόνες. Επί οθωμανικής κυριαρχίας επικράτησε η συνήθεια να αποκαλούνται με τον όρο αυτό όλοι όσοι θανατώθηκαν από τους μουσουλμάνους εξαιτίας της άρνησής τους ν' ασπαστούν το Ισλάμ, αφού πρώτα είχαν ομολογήσει την πίστη τους στην Ορθοδοξία. Διάσταση όμως απόψεων υπάρχει μεταξύ των εκκλησιαστικών κύκλων (π.χ. Νικόδημος ο Αγιορείτης, Στ. Παπαδόπουλος) για το αν στους νεομάρτυρες συνυπολογίζονται όσοι μαρτύρησαν από τον 13ο αιώνα ή από την άλωση της Πόλης και έπειτα. Βλ. Στ. Παπαδόπουλος, *Οι Νεομάρτυρες και το δούλον Γένος*, εκδ. Εκκλησιαστικής Εθνικής Εκατονπεντηκονταετηρίδος, Αθήνα 1991², σσ. 24, 26-27. Ι. Περαντώνης, «Νεομάρτυρες», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 9ος, Αθήνα 1966, σσ. 403-404.

υπηκόων της Πύλης³ και στην ιδεολογία που διαμόρφωσαν την εν λόγω περίοδο⁴. Η εξεταζόμενη λοιπόν *ενότητα* αφορά τους νεομάρτυρες⁵ και *πλαίσιο*⁶ της είναι η Οθωμανική Αυτοκρατορία από το 1453⁷ έως και το 1867⁸.

3. Για περιπτώσεις *ζητείας*, δανεισμού χρημάτων από μονή σε μουσουλμάνο, οικονομικά μόνων, εμπορικών συναλλαγών, ποινικών αδικημάτων βλ. ενδεικτικά Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 89, 142, 147.

4. Σκοπός της μελέτης δεν είναι η ποσοτικοποίηση του συνόλου των συναξαρίων που παρήχθησαν από το 1453 έως το 1867, καθώς για κάποιους νεομάρτυρες δημιουργήθηκαν περισσότερα από ένα κείμενα. Η ύπαρξη άλλωστε ενός και μόνο κειμένου (συναξαρίου, βίου, μαρτυρίου, ακολουθίας) για κάθε νεομάρτυρα είναι αρκετή για την πραγματοποίηση της έρευνας, όταν μάλιστα τα στοιχεία που παρέχουν δεν διαφοροποιούνται από τη μια πηγή στην άλλη. Για περίπτωση αντιθετικών στοιχείων βλ. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 250.

5. Διάκριση γίνεται μεταξύ *Νεομαρτύρων* και *Εθνομαρτύρων*, καθώς για να χαρακτηριστεί ο θάνατος κάποιου ως μαρτύριο χρειάζεται ομολογία της ορθόδοξης πίστης και συνεπακόλουθα θυσία της ζωής του ατόμου. Μ. Βαρβούνης, *Λαογραφικά των Νεομαρτύρων*, Κομοτηνή 1998, σσ. 16-17. Απ. Γλαβίνας, *Οι νεομάρτυρες της Τουρκοκρατίας*, Κατερίνη 1997, σσ. 12-13.

6. Με τον όρο *ενότητα* νοείται η κατηγορία που απαριθμείται, ενώ *πλαίσιο* ο χώρος και ο χρόνος που περιλαμβάνει η ποσοτικοποίηση. J. Meunret, «Τα δημογραφικά και στατιστικά δεδομένα στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία», *Encyclopedie de la pleiade, Ιστορία και μέθοδοί της*, διεύθυνση Charles Samaran, μτφρ. Ελένη Στεφανάκη, ΜΙΕΤ, τόμ. Β' τχ. 3, Αθήνα 1988, σσ. 205-206.

7. Η εργασία θέτει συμβατικά ως εναρκτήριο χρονολογικό όριο το 1453, καθώς έκτοτε η Εκκλησία αποκτά εκτός από θρησκευτικό και έναν έντονα πολιτικό χαρακτήρα που της επέτρεψε να δημιουργήσει μηχανισμούς συσπείρωσης του ποιμνίου της, ένας από τους οποίους ήταν οι νεομάρτυρες. Ν. Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2007, σσ. 82-86. Για το ρόλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη μετά την Άλωση εποχή βλ. Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο (17ος- αρχές 20ου αιώνα)*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σσ. 39-42.

8. Τα ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα –κειμένων και ατόμων– αντλήθηκαν από το *Λεξικόν των Νεομαρτύρων* του Ι. Περαντώνη, στο οποίο ο συγγραφέας έχει συμπεριλάβει σχεδόν αποκλειστικά άτομα που εντοπίζονται σε ελληνόγλωσσες πηγές και οι οποίοι αναγνωρίστηκαν ως νεομάρτυρες από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και την Ελλαδική Εκκλησία. Δεν καταγράφει δηλαδή περιπτώσεις νεομαρτύρων που προέρχονταν από άλλες Εκκλησίες (Σερβική, Βουλγαρική, Ρουμανική, Ρωσική), αν και παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά με τους ελληνόφωνους μάρτυρες. Για παράδειγμα ο Ι. Dimitron θεωρεί ότι ο αριθμός τους στη Βουλγαρική Εκκλησία ανέρχεται σε 58 άτομα. Ι. Dimitron, «Οι νεομάρτυρες στη ζωή της Βουλγαρικής Εκκλησίας», *Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 434. Απουσιάζουν επίσης στοιχεία από τις οθωμανικές πηγές και ειδικότερα από τα οθωμανικά αρχεία δικαστηρίων (Seriat). Για σχετικές περιπτώσεις βλ. El. Gara, «Neomartyr without a message», *Archivum Ottomanicum*, edited György Hazai, 23 (2005/6), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 155-175. Τα ανωτέρω περιορίζουν το *πλαίσιο* της έρευνας στην ελληνοορθόδοξη πλευρά της *ενότητας*, η οποία δραστηριοποιήθηκε στην οθωμανική επικράτεια από τα μέσα του 15ου αιώνα έως το 1867, οπότε και το φαινόμενο σταμάτησε προφανώς λόγω της εφαρμογής στην πράξη του *Χάττι Χουμαγιούν* (6/18.2.1856). Παρ' όλη τη μονόπλευρη εξέταση της *ενότητας* από τον Περαντώνη επιλέγεται το *Λεξικόν* γιατί συγκεντρώνει τους περισσότερους νεομάρτυρες έναντι των υπολοίπων πηγών (*Νέον Μαρτυρολόγιον, Νέον Λεωμνάριον, Μέγας Συναξαριστής*). Βλ. σχετικά Ι. Περαντώνης, *Λεξικόν των Νεομαρτύρων. (Οι Νεομάρτυρες από της Αλώσεως*

Η ποσοτικοποίηση των αγιολογικών κειμένων, που δημιουργήθηκαν την εξεταζόμενη περίοδο, είναι σχετική, καθώς συνεχώς ανακαλύπτονται νέα που αυξάνουν τον όγκο τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην μπορεί να υπάρξει ένας σαφής αριθμός για το σύνολο των νεομαρτύρων που καταλείφθηκε από *πόθον μαρτυρίου*. Σε αυτό επίσης συντείνει και το ότι τα ποσοτικά στοιχεία είναι μεταξύ τους αντιφατικά⁹. Με δεδομένο πάντως τα στοιχεία των Κ. Σάθα (101 άτομα), Νικόδημου Αγιορείτη (87 άτομα), Χρ. Παπαδόπουλου (126 άτομα), Ι. Περαντώνη (169 άτομα), Φ. Ηλιού (180-190 άτομα) πιθανολογούμε πως αθροιστικά το έως σήμερα σύνολό τους –σύμφωνα με το *πλαίσιο*– δεν υπερβαίνει τα 200 άτομα.

Τα συναξάρια

Τα κείμενα των νεομαρτύρων είναι –εκτενείς ή σύντομες– διηγήσεις, γραμμένες άλλοτε λαϊκότροπα και άλλοτε με λογοτεχνικές αξιώσεις. Διαθέτουν συγκεκριμένη αφηγηματική μορφή και σε γενικές γραμμές ακολουθούν τα πρότυπα της εγκωμιαστικής βιογραφίας που κληροδότησε στο νεότερο ελληνισμό η βυζαντινή αγιολογία, η σχετική με τους Βίους των αγίων¹⁰.

της Κωνσταντινοπόλεως μέχρι της απελευθερώσεως του δούλου Έθνους), τόμ. I-III, Αθήνα 1972-1990. Νικόδημος ο Αγιορείτης, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, Αθήνα 1961³. *Νέον Λειμωνάριον*, Αθήνα 1930⁵. Β. Ματθαίου, *Ο Μέγας Συναξαριστής*, Αθήνα 1956⁶. Τα δεδομένα λοιπόν που παρουσιάζονται στη συνέχεια προήλθαν από την εξέταση των 169 περιπτώσεων, η επεξεργασία των οποίων μάς επιτρέπει να διεξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα, καθώς τα όποια επιπρόσθετα στοιχεία προκύπτουν από μελλοντικές έρευνες δεν πρόκειται να αλλοιώσουν αισθητά την τάξη των συγκεκριμένων μεγεθών.

9. Ο Καισάριος Δαπόντες αναφέρεται σε περισσότερα από 1.000 άτομα, ο Κ. Σάθας σε 101, ο Νικόδημος Αγιορείτης σε 87, ο Χρ. Παπαδόπουλος σε 126, ο Ι. Περαντώνης σε 169, ο Φ. Ηλιού σε 180-190. Βλ. Απ. Γλαβίνας, *ό.π.*, σ. 13. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Βενετία 1872, σ. 134. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σσ. 17-18. Φ. Ηλιού, «Πόθος μαρτυρίου: από τις βεβαιότητες στην αμφισβήτηση του Μ. Γεδεών. Συμβολή στην Ιστορία των νεομαρτύρων», *Τα Ιστορικά* 23 (1995), τόμ. 12, σ. 271.

10. Β. Φανουργάκης, «Μάρτυρες-Νεομάρτυρες», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 180. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σ. 34. Κρ. Χρυσοχοϊδης στον πρόλογο του *Οι ήρωες της Ορθοδοξίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Αθήνα 2004, σ. 11. Για τα χαρακτηριστικά των βυζαντινών Βίων βλ. Αντ. Κιουσοπούλου, *Χρόνος και Ηλικίες στη βυζαντινή κοινωνία. Η κλίμακα των ηλικιών από τα αγιολογικά κείμενα της μέσης εποχής (7ος-11ος αι.)*, Κ.Ν.Ε., Αθήνα 1997, σσ. 15, 19-45.

Πίνακας 1ος
Νεομάρτυρες

Αιώνας	Άτομα	%
15ος	6	3,5
16ος	22	13,1
17ος	38	22,4
18ος	49	29
19ος	54	32
Σύνολο	169	100

Πηγή: Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 1-478.

Συναξάρια και ασματικές ακολουθίες ως παραγωγές προφορικού ή γραπτού λόγου δημιουργήθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας και μάλιστα με αυξητική τάση όσο πληθαιναν οι νεομάρτυρες (πίν. 1ος)¹¹. Ως ηθικοπλαστικού χαρακτήρα κείμενα –με ενθουσιαστικό, προτρεπτικό και παραδειγματικό ύφος– απηχούν και διαμορφώνουν αξίες και κοινωνικά πρότυπα, τα οποία ανιχνεύονται από την ανάλυση των πηγών. Περιέχουν δηλαδή στοιχεία της κοινωνίας που τα παρήγαγε και των συλλογικών νοοτροπιών που διαμορφώθηκαν λόγω της κατάκτησης. Ο Μ. Βαρβούνης σχολιάζοντας την ομοιότητα του ύφους τους με τους βυζαντινούς Βίους σημειώνει πως *πρόκειται για στρατευμένα κείμενα όπου η ενθουσιαστική διάθεση αποτελεί παράγοντα για την επιτυχία του επιδιωκόμενου σκοπού*¹².

Το συναξάρι παρέχει στους ερευνητές ως προς τις νοοτροπίες που καταγράφει στοιχεία σε τρία επίπεδα: α) Για τον αφηγητή ως εκφραστή του θρησκευτικού συστήματος της εποχής, β) για το νεομάρτυρα ως ήρωα και πρότυπο συμπεριφοράς στη μετά την κατάκτηση πραγματικότητα και γ) για τους πιστούς. Ο νεομάρτυρας αντιμετωπίζεται από τον αφηγητή πάντα με θαυμασμό· στα μάτια του ηρωοποιείται και έτσι ακριβώς περιγράφεται. Ο βιογραφούμενος όμως δεν παρουσιάζεται ως υπερφυσική μορφή, αλλά ως ο άνθρωπος της «διπλανής πόρτας», που ακριβώς επειδή υπάρχει αμεσότητα μπορεί να καταστεί πρότυπο απ' όλους. Υπό αυτά τα δεδομένα καθένας

11. Πρώτα δείγματα αποτελούν αυτά του Κοσμά του Νεομάρτυρα και του Πέτρου του Ιερομάρτυρα, τα οποία συντάχτηκαν από τον Μ. Ρήτορα της Μ. του Χριστού Εκκλησίας, όπως συνέταξε κατά διαταγήν του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Μάξιμου Γ' (1478-1481). Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 275, 432.

12. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σσ. 69-70. Ελ. Zachariadou, «The Neomartyr's Message», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 8 (1990-1991), σ. 55.

από τους ορθόδοξους χριστιανούς αποτελεί εν δυνάμει μελλοντικό νεομάρτυρα.

Σε αντίθεση με τους αγιολογικούς βυζαντινούς Βίους, οι οποίοι γράφονταν για να τέρψουν και να διδάξουν¹³, τα κείμενα των νεομαρτύρων λόγω των διαφορετικών κοινωνικοοικονομικών συνθηκών που βίωναν οι ορθόδοξοι υπήκοοι του Σουλτάνου είχαν σκοπό να προτάξουν στάσεις ζωής, να παραδειγματίσουν και να διαμορφώσουν συμπεριφορές, με κυριότερη ίσως την αποτροπή των πιστών από τους εκούσιους εξισλαμισμούς¹⁴. Ιδέες και αξίες, όπως η ενότητα των πιστών, η εμμονή στη θρησκεία, η ελπίδα της επιβίωσης από την κατάκτηση, ο ανυπόκριτος ηρωϊσμός, η παρρησία, η εγκαρτέρηση, η υπομονή εντοπίζονται άλλωστε σε όλα σχεδόν τα συναζάρια¹⁵. Επιπρόσθετα σε κάποιες περιπτώσεις παρουσιάζεται η συνεκτικότητα της ορθόδοξης κοινότητας και η αλληλεγγύη που επιδεικνύει στον νεομάρτυρα¹⁶. Απώτερος λοιπόν σκοπός των κειμένων ήταν να καταστήσουν την Ορθοδοξία κάτι παραπάνω από θρησκευτικό δόγμα. Το πνευματικό δηλαδή πλαίσιο το οποίο κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα θα περιβληθεί το μανδύα της εθνικής συνείδησης των ορθοδόξων ελληνοφώνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με βασικά στηρίγματά της τη θρησκεία, την ελληνική γλώσσα και το ένδοξο παρελθόν. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο πως τα εξετασθέντα αγιολογικά κείμενα που αφορούσαν τη θρησκευτική πίστη, γράφονταν στα ελληνικά και παρέπεμπαν σε βυζαντινά πρότυπα που θύμιζαν στο ποίμνιο το μεγαλείο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Δημιουργοί και εκδότες των κειμένων ήσαν κατά κύριο λόγο εκκλησιαστικοί που υπάγονταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο (ιερείς, μοναχοί, εκκλησιαστικοί άρχοντες, αξιωματούχοι)¹⁷ όχι μόνο γιατί ήσαν εγγράμματοι, αλλά γιατί γνώριζαν αρτιότερα σε σχέση με τους κοσμικούς τα λατρευτικά και αγιολογικά

13. Αντ. Κιουσοπούλου, *ό.π.*, σ. 16.

14. Ν. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 84.

15. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, εκδ. Ηρόδοτος, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 2001, σ. 170. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σ. 71.

16. *Οι εν Κωνσταντινουπόλει Χίοι συνήθροισαν χρήματα, ίνα προσφέρουν ταύτα εις τους Τούρκους προς αποφυλάκισιν του Δημητρίου, φοβούμενοι μήπως ο νέος ούτος καμφθή προ των βασάνων* (1802). ...Οι χριστιανοί της Κορίνθου κατώρθωσαν, προσφέροντες μέγα χρηματικόν ποσόν εις τον Τούρκον έπαρχον, όπως μεταβληθή ο φρικτός ούτος τρόπος της θανατικής καταδίκης (1684). Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 161, 185.

17. Βλ. ενδεικτικά Ευγένιος Βούλγαρης, Ονούφριος Ιβηρίτης (μοναχός), Γεράσιμος Μικραγιαννίτης (μοναχός), Νικηφόρος ιερομόναχος ο Χίος, Ι. Καρυοφύλλης (Μέγας Λογοθέτης της Μεγάλης Εκκλησίας), Αναγνώστης Ιατρίδης (λόγιος), Κύριλλος Καστανοφύλλης, Μελέτιος Συρίγος (πολυμαθής και ενάρετος διδάσκαλος), Θεοφάνης ο Θεσσαλονικεύς (ρήτωρ), Νικόλαος Μαλαξός (πρωτοπαπάς Ναυπλίου), Πανάρετος Αγγελόπουλος (ιεροδιάκονος της Μητρόπολης Μονεμβασίας), Νικηφόρος ο Κρης (Πατριάρχης Αλεξανδρείας), Κωνσταντίνος, Νικόλαος και Δημήτριος Τζεκούρε (τιμωτάτοι και φιλόθεοι ευπατρίδες). Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 97, 111, 117, 212, 224, 229, 234, 250, 262, 337.

κείμενα και τη δομή τους¹⁸.

Ενώ η παραγωγή των ελληνόγλωσσων κειμένων –που εξετάστηκαν– διαρκεί από το 1454 έως το 1867, ως «χρυσή» εποχή τους θεωρούνται οι δύο τελευταίοι αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας¹⁹. Ο χαρακτηρισμός δεν έγκειται μόνο στην πληθώρα τους (60%), αλλά και στην έκταση της αφήγησής τους. Σε σύγκριση μάλιστα με τα συναξάρια του 15ου, 16ου και 17ου αιώνα η πληροφόρησή τους είναι πληρέστερη, αφού δεν περιορίζονται μόνο σε στοιχεία όπως η γενέτειρα, ο τόπος και ο τρόπος θανάτου. Ποιός ήταν όμως ο χρόνος που μεσολαβούσε από το μαρτύριο έως τη σύνταξη του συναξαρίου; Από την έρευνα προκύπτει πως το χρονικό διάστημα δεν ήταν καθορισμένο, καθώς σημειώνεται περίπτωση όπου το κείμενο συγγράφηκε ακριβώς μετά το θάνατο του νεομάρτυρα²⁰, ενώ σε κάποιες άλλες χρειάστηκαν έως και δύομισή αιώνες²¹. Με δεδομένο όμως, το ότι το πέρασμα ενός μεγάλου χρονικού διαστήματος ενέχει τον κίνδυνο να διαγραφεί το άτομο και η πράξη του από τη συλλογική μνήμη²², το ότι η πληθώρα των πληροφοριών στα κείμενα (περιοδείες, ταξίδια, επαγγέλματα, χρηματικά ποσά για την απόκτηση λειψάνων) φανερώνει χρονική εγγύτητα προς το

18. Ο Φ. Ηλιού σωστά υποστηρίζει πως η επίσημη πολιτική της Εκκλησίας δεν φαίνεται να συνάδει με την πρακτική του μαρτυρίου. Διαφωνούμε όμως με τη διατύπωσή του ότι το φαινόμενο των νεομαρτύρων αποτελέσε προϊόν θρησκευτικού φανατισμού και καλογερίστικης δεισιδαιμονίας. Στη διαφωνία καταλήγουμε βασιζόμενοι: α) στο ότι τη σύνταξη συναξαριακών κειμένων είχαν αναλάβει όχι μόνο μοναχοί, αλλά και εκπρόσωποι της Εκκλησίας, λόγιοι και λαϊκοί, β) στο ότι η Εκκλησία αποδεχόταν την λειψανολατρεία των νεομαρτύρων και έδινε την άδεια να τελούνται λειτουργίες στη μνήμη τους και γ) στο ότι αν το φαινόμενο καλλιεργείτο μόνο από τους μοναχούς τότε το πρότυπο του νεομάρτυρα που θα προβαλλόταν θα ήταν αυτό του μοναχού και όχι και του κοσμικού, όπως δηλαδή γινόταν με τους βυζαντινούς Βίους. Βλ. σχετικά Φ. Ηλιού, *ό.π.*, σσ. 272, 278. Ι. Περαντώνης, *ό.π.* σσ. 81, 95, 163, 229, 234, 250, 347, 351, 382, 395, 414, 432, 465. Αν. Αβραμέα, «Άγιοι επίσκοποι του ελλαδικού χώρου που έζησαν ή καθιερώθηκαν κατά τους 8ο-10ο αιώνες, με ειδική αναφορά στον άγιο Αχύλλιο Λαρίσης», *Οι ήρωες της Ορθοδοξίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνες*, Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Αθήνα 2004, σ. 47. Ι. Θεοδωρακόπουλος, «Ο βίος του οσίου Ευδόκιμου και συναφή αγιολογικά κείμενα», *Οι ήρωες της Ορθοδοξίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνες*, Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Αθήνα 2004, σ. 144.

19. Ως πρόταση για μελλοντική διερεύνηση τίθεται το ερώτημα το γιατί, ενώ ο 17ος αιώνας αποτελεί περίοδο αναταραχών και μαζικών εξισλαμισμών για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο αριθμός των εξεσθέντων νεομαρτύρων παρουσιάζει χαμηλά ποσοστά (22,4%).

20. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 139, 212.

21. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 150, 193.

22. Οι νέοι ούτοι Μάρτυρες είναι ανακαινισμός όλης της Ορθόδοξης πίστης· διατί ο χρόνος και ο καιρός έχει φυσικόν τούτο το ιδίωμα τα μεν νέα και καινούργια πράγματα να τα κάμνη παλαιά, τα δε παλαιά να τα ρίπτει με την πολλήν του παράτασιν εις τον βυθόν απιστίας, και αλησμονησίας, και τοσούτον να τα γηράσκει και να τα αφανίζει, ωσάν να μην έγιναν ολότελα· «το παλαιούμενον, και το γηράσκον εγγύς αφανισμού». Νικόδημος ο Αγιορείτης, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, Αθήνα 1961, σ. 16.

μαρτύριο και τον όγκο των αχρονολόγητων με μαρτύρια κωδίκων σε μονές²³, υποθέτουμε πως χρονικά η συγγραφή των συναζαρίων πραγματοποιείτο –έστω και πρωτόλεια– πλησίον του γεγονότος του μαρτυρίου, ενώ αργότερα τα κείμενα έπαιρναν την οριστική τους μορφή²⁴.

Η δομή που το συναζάρι²⁵ ακολουθεί για την εξιστόρηση του βίου του νεομάρτυρα έχει συγκεκριμένη διάταξη²⁶. Αρχικά δηλώνεται συνοπτικά η ζωή του ατόμου έως τη στιγμή που *επόθησεν διακαώς το μαρτύριον* ή που δέχτηκε προτάσεις ή κατηγορίες από τους μουσουλμάνους, για να εξισλαμιστεί. Στο δεύτερο μέρος –αυτό του μαρτυρίου– η αφήγηση γίνεται περιγραφικότερη. Έμφαση δίνεται στην πνευματική προετοιμασία πριν την αυτοθυσία, στις τυχόν κατηγορίες που τα άτομα δέχτηκαν (*αβανίες*) από τους μουσουλμάνους σε μια προσπάθεια να τα αναγκάσουν να αλλαξοπιστήσουν, στο δέλεαρ της θετικής τους απάντησης, στα βασανιστήρια που υπέστησαν και τέλος στο μαρτυρικό τους θάνατο. Μάλιστα καθ' όλη τη διάρκεια του μαρτυρίου, τα άτομα εμφανίζονται να δέχονται με ηρεμία και υπομονή το βασανισμό τους²⁷. Στις περιπτώσεις όπου οι νεομάρτυρες είχαν εξισλαμιστεί η δομή παραλλάσσεται ελαφρώς, καθώς προστίθενται στοιχεία για τους λόγους της εξωμοσίας, τη μεταμέλειά τους και την απόφασή τους να δηλώσουν δημόσια την επάνοδό τους στην προηγούμενη θρησκεία τους.

Τα αγιολογικά κείμενα δημιουργούνταν πρωτίστως για να ακουστούν και όχι για να διαβαστούν²⁸. Αποδέκτες τους ήταν οι εκκλησιαζόμενοι και όχι μεμονωμένα άτομα. Συνήθως διαβάζονταν την ημέρα του εορτασμού του αγίου στους πιστούς που συγκεντρώνονταν, για να τον τιμήσουν. Η απήχυσή τους στο ποίμνιο ήταν μεγάλη,

23. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 193, 332, 381, 447.

24. Χαρακτηριστικοί είναι οι όροι *διασκευασθείσα* και *επιδιορθωθείσα* που χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν την επανέκδοση παλαιότερων ακολουθιών. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 140, 351.

25. Τα κείμενα δεν είναι ανιστορικά, αφού οι συγγραφείς τους τοποθετούν τους βιογραφούμενους στο χρόνο και το χώρο, παραθέτοντας γ' αυτούς τις χρονολογίες γέννησης και θανάτου τους, τις γενέτειρές τους, την εξιστόρηση με χρονολογική σειρά του βίου τους. Επιπρόσθετα τα ονόματα υπαρκτών προσώπων (σουλτάνων, βεζήρηδων, πασάδων, καδήδων, πατριαρχών, μητροπολιτών, επισκόπων) προσδίδουν στα κείμενα ιστορικότητα. Βλ. ενδεικτικά καδής Μουρά Μουλάν, βεζίρης Μεχμέτ Μελέτ πασάς, κλπ. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 72-73, 182, 221. Σύμφωνα λοιπόν με τα ανωτέρω ο νεομάρτυρας είναι για τον δημιουργό του συναζαρίου ιστορικό πρόσωπο –ή τουλάχιστον έτσι θέλει να τον παρουσιάσει– και άρα πραγματικό. Η διάθεση αυτή επιβεβαιώνεται άλλωστε και γραμματικά από τη χρήση του αορίστου ως χρόνου της αφήγησης.

26. Φ. Ηλιού, *ό.π.*, σσ. 272-273.

27. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 435, 444.

28. Παράδειγμα αποτελούν τα *μηναία* τα οποία ανήκαν στην κατηγορία των λειτουργικών βιβλίων. Αντ. Κιουσοπούλου, *ό.π.*, σ. 36.

καθώς ο εκκλησιασμός αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο της ζωής των ορθοδόξων επί οθωμανικής κυριαρχίας. Στη συνέχεια ο βίος παραδινόταν στον προφορικό λόγο, για να διανθιστεί σε κάποιες περιπτώσεις με πρόσθετα στοιχεία²⁹. Στο σημείο αυτό προκύπτει και ένα άλλο ζήτημα, ο ρόλος της Εκκλησίας στη συσπείρωση των ορθοδόξων όχι ως θεσμός αλλά ως χώρος. Ο εκκλησιασμός μπορεί να γινόταν πρωτίστως για προσευχή, σε ένα δεύτερο όμως επίπεδο προσέφερε στους ορθόδοξους ψυχική επαφή, κλίμα αλληλεγγύης³⁰ και συνειδητοποίηση των κοινών στοιχείων που τους διαχώριζαν από τα υπόλοιπα millet της αυτοκρατορίας. Η προσέλευση στο ναό, η παρακολούθηση της λειτουργίας στη «ρωμαϊκή» γλώσσα ή σε μια προγενέστερη μορφή της, η επαφή με τη βυζαντινή παράδοση μέσω του τελετουργικού, η συμμετοχή στη λατρευτική ζωή και η επαφή με τους ομόθρησκους και ομόγλωσσους βοηθούσαν στο να διασώσει ο ορθόδοξος κάποια πολιτισμικά στοιχεία της ταυτότητάς του, τα οποία θεωρήθηκαν αργότερα ως βασικά για τη σφυρηλάτηση της εθνικής του συνείδησης³¹.

Από την εξέταση των συγκεκριμένων συναξαρίων προέκυψε πως οι νεομάρτυρες προέρχονται ισόποσα τόσο από τον κοσμικό, όσο και από τον εκκλησιαστικό χώρο. Μοναδικές εξαιρέσεις αποτελούν ο 18ος αιώνας όπου κυριαρχεί ο τύπος του κοσμικού (69,2%) και ο 19ος όπου υπερισχύει ο εκκλησιαστικός (56,8%). Οι τελευταίοι συχνά εμφανίζονταν ως πνευματικοί καθοδηγητές του ορθόδοξου ποιμνίου. Ανάλογα με τα αίτια που τους οδήγησαν στο μαρτύριο κατατάσσονται σε τέσσερις κατηγορίες: α) Σε όσους ομολόγησαν *άνευ βίας και άνευ παρακινήσεως* την πίστη τους *επιζητώντας το μαρτύριον* (7,1%), β) Σε όσους εξισλαμίστηκαν, οπότε το μαρτύριο αποτέλεσε απόδειξη μεταμέλειας (29%), γ) Σε όσους δέχτηκαν αβανίες³² από τους μουσουλμά-

29. Πολλοί παραδόσεις σώζονται εν Ηπείρω δια τον καλλίνικον τούτον μάρτυρα της πίστεως του σταυροθέντος Σωτήρος (Ιωάννης ο ράπτης ο εξ Ιωαννίνων, 1526). Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 234. Ν. Ζαχαρόπουλος, «Η αξιοπιστία των αγιολογικών πηγών», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 43. Ε. Θεοδώρου, «Οι νεομάρτυρες εις το έργον της αγωγής», *Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 316.

30. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 161, 185.

31. Ο Δ. Λουκάτος αναφερόμενος στην *εθνοκοινωνική συνοχή* που επιτύγχαναν οι ορθόδοξοι στους λατρευτικούς τους χώρους σημειώνει: *με τα βυζαντινά σύμβολα του τελετουργικού, με την ελληνική γλώσσα του Ευαγγελίου, των λειτουργικών ευχών και της υμνογραφίας, με την εντυπωσιακή υποβολή του αρχιτεκτονικού χώρου και της εικονογραφίας των ναών, με τα προφητικά αναγνώσματα, τα ενδυναμωτικά συναξάρια και τη στοιχειώδη διδασκαλία των συγχωριανών κληρικών, ο υπόδουλος λαός ξαναβρήκε γρήγορα στους ναούς «τη μυστική Εκκλησία του Δήμου» του Δ. Λουκάτος, «Η εθνική περισυλλογή», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. Ι', Αθήνα 1977, σ. 448. Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Α', σσ. 167-168. Γ. Κотταρίδης, *ό.π.*, σ. 21.*

32. Γ. Κотταρίδης, *Νεομάρτυρες και εθνική συνείδηση*, Καλαμάτα 1985, σ. 5. Ελ. Ζαχαριάδου, «Βίοι νε-

νους (61,5%) και δ) Σε μουσουλμάνους οι οποίοι εκχριστιανίστηκαν (2,4%).

Ανεξαρτήτως πάντως τύπου και αιτιών ο νεομάρτυρας αντιπροσωπεύει στα κείμενα το πρότυπο του ορθόδοξου χριστιανού που ζει και δραστηριοποιείται στην οθωμανική επικράτεια. Το μαρτύριό του αποτελεί μορφή παθητικής αντίστασης, της οποίας η προβολή –μέσω των συναξαρίων– προσφέρει στους ομόδοξους υπόδειγμα συμπεριφοράς σε περιόδους θρησκευτικής χαλάρωσης και τόνωση του θρησκευτικού τους αισθήματος³³. Το εν λόγω πρότυπο δημιουργείται από εκκλησιαστικούς κύκλους για να υπομείνει το ποίμνιο την ξενική κυριαρχία και να διατηρήσει ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του, τη θρησκεία η οποία σύμφωνα με την αντίληψη στα συναξάρια ήταν ανώτερη από το Ισλάμ³⁴. Αυτό ίσως εξηγεί και το γεγονός ότι, ενώ ήσαν πολλοί αυτοί οι οποίοι μαρτύρησαν στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας για την πίστη τους, ελάχιστοι έλαβαν τον τίτλο του νεομάρτυρα και ακόμα λιγότεροι αγιοποιήθηκαν³⁵.

Ποσοτικοποίηση των νεομαρτύρων

Από την έρευνα των περιπτώσεων που καταγράφει ο Περαντώνης στο *Λεξικόν* του –οι οποίες περιορίζονται στην ελληνοορθόδοξη πλευρά της *ενότητος*– προκύπτει πως από το 1454 έως και το 1867 μαρτύρησαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία 169

ότερων αγίων: Η επαγρύπνηση για το ποίμνιο», *Οι ήρωες της Ορθοδοξίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Αθήνα 2004, σ. 224.

33. *Καταλιπών την σκήτην αυτού, ήλθεν εις τα χωρία του Θεσσαλικού Ολύμπου, είτε δε του Κισσάβου και της Λαρίσης, ευαγγελιζόμενος το θέλημα και τον λόγον του Θεού (1568). Ο Δημήτριος, αποστολικού εμπορεύμενος ζήλου, εξήλθε του μοναστηρίου αυτού και περιήλθε κηρύσσων τον λόγον της πίστεως εις τα χωρία της Θεσσαλίας, διδάσκων υπομονήν και καρτερίαν «εν ταις ευρούσαις θλίψεσι» ... ενώπιον του Αλή Πασά ωμολόγησεν, ότι σκοπός του κηρύγματός του ήτο η στερέωσις των ευσεβών εν τη πίστι του Χριστού, η παρηγορία των Χριστιανών και η υπακοή εις τους νόμους της εξουσίας (1808).* Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 149, 166. *Οι νεοφανείς ούτοι Μάρτυρες ενδυναμώνουσιν εν ταυτώ, και αναθάλλουσι, και ανακαινίζουνσι την αδυνατισμένην, την μεμαρμένην και την γηραλέαν πίστιν των τωρινών Χριστιανών.* Νικόδημος ο Αγιορείτης, *ό.π.*, σ. 16. ...*Ανεχαιτίσθησαν γαρ πολλοί των χριστιανών και ενεδυναμώθησαν στερεωθέντες τούτου τω υποδείγματι του μη ούτω ραδίως εξόμνησθαι την ευσέβειαν και την καθ' ημάς θρησκείαν ως πρότερον (1543).* Χρ. Κρικιώνης, «Κληρικοί νεομάρτυρες–Εθνομάρτυρες», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 254. Βλ. επίσης Γ. Νικολάου, *ό.π.*, σσ. 53, 69.

34. Δεν είναι τυχαίο πως όσες φορές ο νεομάρτυρας –κληρικός, μοναχός, κάτοχος θεολογικής παιδείας, ακόμα και αμόρφωτος– διεξήγαγε συζήτηση με αλλόθρησκο για θέματα πίστεως, πάντα υπερείχε ως προς τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούσε. Για παράδειγμα ο *Ιωάννης* (λόγιος) *έμπειρος περί την Γραφήν ενίκησε τον πλοίαρχον εις τας θρησκευτικάς ταύτας συζητήσεις.* Βλ. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 80, 98, 144, 227.

35. Για περιπτώσεις αγιοποίησης βλ. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σσ. 16-17.

άτομα. Το φαινόμενο μάλιστα φαίνεται ότι αυξάνεται σημαντικά με την πάροδο των αιώνων (πίν. 1ος)³⁶. Ποιά είναι όμως τα στοιχεία του βίου της *ενότητας*, όπως τουλάχιστον προκύπτουν από τα μαρτυρολόγια; Πριν απαντήσουμε πρέπει να διακρίνουμε την πληροφόρησή μας για τα άτομα αυτά σε ό,τι σχετίζεται με τα προσωπικά τους δεδομένα και σε ό,τι αφορά το μαρτύριό τους.

Προσωπικά δεδομένα

Τα συναξαριακά κείμενα σημειώνουν πρωτίστως την ονοματολογία των ατόμων (όνομα, ιδιότητα–καταγωγή). Στα ονόματα συναντάμε είτε τα βαπτιστικά, είτε τα μοναστικά, αν τα άτομα είχαν καρεί μοναχόι. Για την αποφυγή συνωνυμίας–την ονοματολογία συμπληρώνει ο τόπος καταγωγής τους (*ο εν Ασπροκάστρω, ο Μυτιληναίος, ο Αθηναίος, ο Πελοποννήσιος*), το επάγγελμά τους (*Ράπτης, Κάλφας, Κηπουρός*), το λειτούργημά τους (*Επίσκοπος, Μοναχός*), ο αγιολογικός τους χαρακτηρισμός (*Ιερομάρτυρας, Οσιομάρτυρας, Νεομάρτυρας*)³⁷.

Σύμφωνα με τα δεδομένα που προκύπτουν από τη μελέτη της γενέτειρας των νεομαρτύρων διαπιστώνεται πως στην πλειοψηφία τους (62,3%) τα άτομα αυτά –96 από τα 154– κατάγονταν από το δυτικό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ειδικότερα από τις νοτιότερες περιοχές της βαλκανικής χερσονήσου, οι οποίες χαρακτηρίστηκαν μεταγενέστερα ως ελλαδικός χώρος (πίν. 2ος). Με την πάροδο μάλιστα των αιώνων όλο και περισσότεροι εμφανίζονται να γεννιούνται στον προαναφερθέντα χώρο (πίν. 4ος). Στις γενέτειρες υπερισχύουν οι περιοχές της Πελοποννήσου (19 άτομα), της Δυτικής Μ. Ασίας (19 άτομα), της Στερεάς Ελλάδας (12 άτομα), της Μακεδονίας (12 άτομα), των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου (12 άτομα), της Ηπείρου (10 άτομα), της Θράκης (10 άτομα) και της Κρήτης (10 άτομα)³⁸.

36. Χαρακτηριστικό είναι άλλωστε πως τα πρώτα 67 έτη του 19ου αιώνα, οπότε και σημειώθηκε το τελευταίο μαρτύριο, καταγράφονται 54 περιπτώσεις.

37. Το τοπωνύμιο ως συμπλήρωμα της ονοματολογίας εκφράζει τη διάθεση αφενός να γνωρίσουν οι ορθόδοξοι τη γενέτειρα ή τον τόπο μαρτυρίου του ατόμου και αφετέρου να καταστεί ο νεομάρτυρας –για τη συγκεκριμένη περιοχή– πρότυπο ψυχικής δύναμης και θρησκευτικότητας.

38. Η Κωνσταντινούπολη δεν εντάσσεται σε κάποια ευρύτερη γεωγραφική περιοχή εξαιτίας της σημαντικότητάς της ως πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας.

Πίνακας 2ος
Γενέτειρες Νεομαρτύρων

Γενέτειρες	15ος	16ος	17ος	18ος	19ος	Γενέτειρες	15ος	16ος	17ος	18ος	19ος
ΑΙΓΥΠΤΟΣ*		2				Θεσσαλονίκη	1			4	3
Αίγυπτος**		2				Κασσάνδρα				1	
ΑΛΒΑΝΙΑ*						Καστοριά		2			
Αλβανία**				1		Μ. ΑΣΙΑ (ΔΥΤΙΚΗ)*		1	6	7	5
Ελβασάν				1		Αιβαλί					1
ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ*	1	1	2	3	5	Αλλώνη Προικονήσου			1		
Μυτιλήνη		1	2	2	3	Βιθυνία	1	1			
Χίος	1			1	2	Εφεσος					2
ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ*				4	3	Μ. Ασία**				4	
Βάρνα					1	Μαγνησία				1	
Βουλγαρία**				4	2	Προύσα				1	1
ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ*		1	1	1		Σμύρνη			2		1
Κως			1			Φυλαδέλφεια			2	1	
Νίσυρος				1		Μ. ΑΣΙΑ (ΚΕΝΤΡΙΚΗ)*				1	
Ρόδος		1				Καισάρεια				1	
ΗΠΕΙΡΟΣ*		1	2	4	3	Μ. ΑΣΙΑ (ΝΟΤΙΑ)*			2		1
Αγ. Βλάσιος				1		Αττάλεια			2		1
Άρτα				1		ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ*			1		1
Βελλάς				1		Ιερουσαλήμ					1
Ηπειρος**				1	1	Χαλκή			1		
Ιωάννινα		1			1	ΠΑΡΑΔ. ΗΓΕΜΟΝΙΕΣ*	1		1		
Κόνιτσα					1	Βλαχία			1		
Μέτσοβο			1			Μολδαβία	1				
Παραμυθιά			1			ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ*		1	3	6	9
ΘΕΣΣΑΛΙΑ*		1	3		4	Άργος					1
Βόλος			1			Αρκαδία**					1
Δημητριάδα					1	Γεράκι				1	
Ζαγορά			1			Δημητσάνα					2
Μετέωρα		1				Καλάβρυτα					1
Πήλιο			1			Καλαμάτα			1		
Πίνδος**					1	Κορινθία**		1			
Τύρναβος					2	Λακωνία**			1		
ΘΡΑΚΗ*			1	1	8	Ναύπλιο			1		
Αδριανούπολη				1	2	Πελοπόννησος**				4	
Δαρδανέλια			1			Σπέτσες***					3
Θράκη**					2	Τρίπολη				1	
Σαμοθράκη					4	Υδρα***					1
ΙΒΗΡΙΑ (ΓΕΩΡΓΙΑ)*				1		ΠΟΝΤΟΣ*			3	1	
Ιβηρία (Γεωργία)**				1		Τραπεζούντα			3	1	
ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ	1		1			ΡΩΣΙΑ*			1	1	
Ζάκυνθος			1			Ρωσία**			1	1	
Ιθάκη	1					ΣΕΡΒΙΑ*		1			
ΚΡΗΤΗ*				3	7	Σερβία**		1			
Κρήτη**				3	7	ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ*		3	4	4	1
ΚΥΠΡΟΣ*				2	1	Άγραφα		2	2		
Κύπρος**				2	1	Αθήνα		1		2	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ*		4	1	2		Θέρμο				1	
Κωνσταντινούπολη		4	1	2		Καρπενήσι			2		1
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ*	1	2	1	5	3	Ναύπακτος				1	
Θάσος			1			Σύνολο	4	18	33	48	51

*Σύνολο κατά γεωγραφική περιοχή. ** Μη προσδιορισμένη γενέτειρα. *** Λόγω εγγύτητας.

Πηγή: Ι. Περαντώνης, ό.π., σσ. 1-478.

Σε αντίθεση με τη γενέτειρα η έρευνα κατέδειξε πως σε 159 περιπτώσεις (94%) οι περιοχές μαρτυρίου αφορούν σημαντικά αστικά κέντρα ή περιοχές της αυτοκρατορίας. Στην πλειοψηφία τους (53,5%) μάλιστα τα άτομα θανατώθηκαν στην πρωτεύουσα και στο ανατολικό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Δυτική Μ. Ασία). Εξετάζοντας το σύνολο των περιοχών την πρωτοκαθεδρία κατέχει η Κωνσταντινούπολη (47 άτομα ή 29,5%) και ακολουθούν η Σμύρνη (11 άτομα ή 6,9%), η Θεσσαλονίκη (10 άτομα ή 6,2%), η Κρήτη (7 άτομα ή 4,4%), η Αδριανούπολη (5 άτομα ή 3,1%), η Προύσα (5 άτομα ή 3,1%), η Μυτιλήνη (5 άτομα ή 3,1%), η Θράκη (5 άτομα ή 3,1%).

Πίνακας 3ος
Τόποι μαρτυρίου

Τόποι μαρτυρίου	15ος	16ος	17ος	18ος	19ος	Τόποι μαρτυρίου	15ος	16ος	17ος	18ος	19ος
ΑΙΓΥΠΤΟΣ*		2				Πτολεμαίδα				1	
Αίγυπτος**		2				Σέρρες					1
ΑΛΒΑΝΙΑ*				1		Μ. ΑΣΙΑ (ΔΥΤΙΚΗ)*	1	1	8	10	11
Αλβανία**				1		Εφεσος				1	3
ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ*	2			5	8	Ηλιοπούλη				1	
Μυτιλήνη	2			2	1	Μ. Ασία**				2	3
Χίος				3	7	Μαγνησία				1	
ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ*		1		2	1	Μουντανά			1		
Βουλγαρία**		1		2	1	Πέργαμος					1
ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ*			1		1	Προύσα	1	1	2		1
Κως			1			Σμύρνη			4	4	3
Ρόδος					1	Φιλαδέλφεια			1	1	
ΗΠΕΙΡΟΣ*			1	2	2	ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ*		1	1		1
Ηπειρος**				1		Ιερουσαλήμ		1			1
Ιωάννινα			1		2	Χαλέπι			1		
Παραμυθιά				1		ΠΑΡΑΔ. ΗΓΕΜΟΝΙΕΣ*	1				
ΘΕΣΣΑΛΙΑ*		1		1	2	Μολδαβία	1				
Θεσσαλία**					1	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ*			3	2	2
Λάρισα		1		1		Καλαμάτα			1		
Τύρναβος					1	Κορινθία**			1		
ΘΡΑΚΗ*		3			7	Ναύπλιο			1		
Αδριανούπολη		3			2	Πάτρα				1	
Θράκη**					5	Τρίπολη				1	2
ΚΡΗΤΗ*				2	5	ΠΟΝΤΟΣ*	1			1	
Κρήτη**				2	5	Τραπεζούντα	1			1	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ*	1	6	19	11	10	ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ*		1		4	1
Κωνσταντινούπολη	1	6	19	11	10	Αθήνα		1		1	
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ*		2	1	6	3	Βραχόρι				3	1
Θεσσαλονίκη		2	1	5	2	Σύνολο	6	18	34	47	54

*Σύνολο κατά γεωγραφική περιοχή. ** Μη προσδιορισμένος τόπος μαρτυρίου

Πηγή: Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 1-478.

Τα ανωτέρω στοιχεία (πίν. 3ος) μάς οδηγούν στο συμπέρασμα πως ο θάνατος των νεομαρτύρων έχει σχέση με τον παραδειγματισμό που επιδίωκαν τα εν λόγω άτομα στους ομόδοξούς τους και ιδιαίτερα σε μέρη όπου σημειώνονταν εκτεταμένοι εκούσιοι εξισλαμισμοί³⁹. Ένα μαρτύριο σε μια μικρή αγροτική περιοχή προφανώς και δεν θα είχε τον ίδιο αντίκτυπο στη συνείδηση του ορθόδοξου ποιμνίου και κατ' επέκταση στην τόνωση της πίστης του σε σχέση με τις πόλεις, όπου διαβίωνε μεγαλύτερος όγκος ορθοδόξων. Η πόλη άλλωστε και ο τρόπος ζωής της έφερνε σε συχνή επαφή μουσουλμάνους και ορθόδοξους χριστιανούς και μπορούσε να δελεάσει ευκολότερα έναν υποψήφιο εξωμότη⁴⁰. Η επιλογή λοιπόν του τόπου του μαρτυρίου από το άτομο –όπως και η δημιουργία των συναξαρίων– σχετίζεται με τους –εκούσιους ή ακούσιους– εξισλαμισμούς που γνώριζε μια περιοχή⁴¹. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι μεγάλο μέρος των πρώην εξισλαμισμένων νεομαρτύρων επιστρέφει στον τόπο της εξωμοσίας του ή κάποιοι άλλοι περιοδεύουν σε μέρη όπου υπήρχαν εξωμότες⁴². Τα διαθέσιμα όμως στοιχεία για τους κατά τόπους εξισλαμισμούς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν είναι επαρκή, ώστε να προβούμε σε συσχετισμούς που θα μας δώσουν ασφαλή

39. Για εξισλαμισμούς στη Σύμρνη κατά τα τέλη του 18ου αιώνα βλ. Ν. Ζαχαρόπουλος, *ό.π.*, σσ. 44-45, ενώ για ανάλογα φαινόμενα στην Κρήτη από τον 17ο αιώνα έως και τα τέλη του 19ου βλ. Μ. Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεξισλαμισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Ρέθυμνο 1997.

40. Ας σημειωθεί πως οι εξωμότες (*μουρτάτες*) δεν έχαιραν την εκτίμηση ούτε των μουσουλμάνων, οι οποίοι τους χαρακτήριζαν περιφρονητικά ως *άπιστους* και *ακάθαρτους*, ούτε φυσικά των ορθοδόξων. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 369. Γ. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο. Από τα μέσα του 17ου αιώνα έως το 1821*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2006, σ. 70.

41. Ο ιερομάρτυρας Αναστάσιος παρατυχών εις διδασκαλίαν (Κωνσταντινούπολη 1743) γενομένην υπό γέροντος τινός ιερομονάχου εκ Κύπρου, εξωμότου όντος, υπέρ της Μωαμεθανικής Θρησκείας... ελέγχων μετά παρηρησίας, τόσον τον γέροντα εξωμότην, όσον και την μουσουλμανικήν θρησκείαν, όμολογών και εξαίρων εν ταύτῃ την εις Χριστόν πίστιν του. Ο δε Παύλος ο Πελοποννήσιος (1818) πληροφορηθείς, ότι εις Ναύπλιον ευρίσκετο εις εξαδελφος αυτού εξωμότης, ανεχώρησεν εκ Τριπόλεως ο μάρτυς και έσπευσεν εις Ναύπλιον προς διόρθωσιν του εξαδέλφου. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 62, 424. Για άλλες περιπτώσεις βλ. Ι. Αναστασίου, «Εισαγωγικά για τη μελέτη των νεομαρτύρων», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 33-34. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σ. 23.

42. Πιθανόν η απόδειξη της σχέσης νεομαρτύρων και εκούσιων εξισλαμισμών τον 18ο και 19ο αιώνα –ελλείψει ποσοτικών δεδομένων– να βρίσκεται στη χρησιμοποίηση της λέξης *υπομονή* που σημειώνεται στα εξεταζόμενα αγιολογικά κείμενα. Εμπράκτως άλλωστε αυτή η *υπομονή* εκδηλώνεται με τον τρόπο που δέχεται το βασανισμό και το θάνατό του για τη θρησκεία του ο νεομάρτυρας. Ο Νικόδημος ο Αγιορείτης ανέφερε χαρακτηριστικά: ...σας πληροφορούμεν, αδελφοί, ότι δια άλλο τέλος δεν σας παιδεύουν με τα βαρέα δοσίματα, και με τα άλλα κακά πάρεξ να βαρεθήτε, να χάσετε την υπομονήν, και έτσι να αρνηθήτε την πίστιν σας, και να δεχτήτε την ειδικήν των θρησκειών· Ο Δημήτριος πάλι κηρύσσων τον λόγον της πίστεως εις τα χωρία της Θεσσαλίας, διδάσκων υπομονήν και καρτερίαν «εν ταις ευρούσαις θλίψεσι». Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 58 και Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 166.

συμπεράσματα⁴³. Για το λόγο αυτό η ανωτέρω άποψη μπορεί να μείνει ως υπόθεση εργασίας η οποία αναμένει επαλήθευση ή απόρριψη⁴⁴.

Ομαδοποιώντας τα δεδομένα για τις περιοχές μαρτυρίου ανά αιώνα (πίν. 4ος) παρατηρούμε μια διαφοροποίηση σε σχέση με την κανονική κατανομή του συνόλου, η οποία σχολιάστηκε ανωτέρω. Συγκεκριμένα τον 15ο αιώνα επικρατεί ισοκατανομή των τόπων μαρτυρίου στην επικράτεια της αυτοκρατορίας· τους δύο επόμενους υπερτερούν οι περιοχές στο ανατολικό τμήμα της (16ος: 55,5%, 17ος: 79,4%)⁴⁵, ενώ τους δύο τελευταίους αιώνες της κυριαρχίας υπερισχύει το δυτικό και κυρίως οι περιοχές που μεταγενέστερα αποτέλεσαν τον ελλαδικό χώρο (18ος: 55,3%, 19ος: 57,4%). Τα αριθμητικά δεδομένα από τις εν λόγω περιοχές οδηγούν στη διαπίστωση πως από τα μέσα του 16ου αιώνα και έπειτα, οι μετακινήσεις των νεομαρτύρων εντός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αυξάνονται⁴⁶.

Από την παράλληλη εξέταση γενέτειρας και τόπου θανάτωσης διαπιστώνεται το μικρό ποσοστό όσων γεννιούνται και μαρτυρούν στο ίδιο μέρος (42 άτομα ή 26,4%).

43. Για τα εμπόδια της έρευνας των μεταστροφών ορθοδόξων πληθυσμών στο Ισλάμ στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας στην επικράτεια της αυτοκρατορίας βλ. Γ. Νικολάου, *ό.π.*, σσ. 19-20, 33-34, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

44. Η εξέταση 17 ατόμων (10%) –γεννημένων ή που μαρτύρησαν στην Πελοπόννησο (εξαιρούνται η Ύδρα και οι Σπέτσες που συνυπολογίζονται στον πίνακα 2)– ανέδειξε τα ακόλουθα. Το σύνολο των νεομαρτύρων εμφανίζεται από το 1695 έως και το 1821 με μέγιστη συχνότητα εμφάνισης τον 18ο (7 άτομα) και τον 19ο αιώνα (5 άτομα), ενώ το μαρτύριό τους σημειώνεται μεταξύ των ετών 1773-1821. Οι περιορισμένης έκτασης εξισλαμισμοί –εκούσιοι και ακούσιοι– στην περιοχή και ο μικρός αριθμός νεομαρτύρων μας οδηγούν στην πεποίθηση ότι τα δύο φαινόμενα σχετίζονται. Σύμφωνα εξάλλου με τον Γ. Νικολάου οι εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από το 1460 έως το 1821 ήσαν ελάχιστοι και μόνο μετά το 1770 άρχισαν να εντείνονται χωρίς όμως να λάβουν ποτέ μεγάλη έκταση. Βλ. σχετικά Γ. Νικολάου, *ό.π.*, σσ. 20-21, 27-28, 47, 57-58, 84. Σε 9 περιπτώσεις οι νεομάρτυρες *επόθουν το μαρτύριον* εκτός Πελοποννήσου και μάλιστα σε αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Λάρισα, Βραχάρι), όπου διαβιούσαν συμπαγείς μουσουλμανικοί πληθυσμοί και από την επαφή με τους οποίους «κινδύνευε» η πίστη των ορθοδόξων. Όσοι μαρτύρησαν στην Πελοπόννησο (8 άτομα) επέλεξαν και πάλι αστικές περιοχές όπως την Τρίπολη, την Πάτρα, το Ναύπλιο, την Καλαμάτα, την Κόρινθο. Πρόκειται δηλαδή για πόλεις που είχαν όχι μόνο εμπορική ή διοικητική σημασία για τους κυριάρχους, αλλά και αστικά κέντρα όπου σημειωνόταν εξισλαμισμοί. Οι περιοχές αυτές ταυτίζονται με τους εξισλαμισμούς που σημειώνει ο Νικολάου. Γ. Νικολάου, *ό.π.*, σσ. 84-85. Τέλος από τα στοιχεία προκύπτει πως ο νεομάρτυρας αποτελούσε πρότυπο μίμησης όχι μόνο στο μέρος που θυσιάστηκε για την πίστη του, αλλά και στο μέρος όπου γεννήθηκε. Μπορεί δηλαδή να πορεύεται χιλιόμετρα μακριά από τη γενέτειρά του για το μαρτύριο, η αυτοθυσία του μένει στη μνήμη των συντοπιτών του είτε μέσω των αγιολογικών κειμένων, είτε μέσω της προφορικής παράδοσης.

45. Η Κωνσταντινούπολη συνυπολογίζεται στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας εξαιτίας της σπουδαιότητάς της ως πρωτεύουσα και του όγκου του μουσουλμανικού πληθυσμού της.

46. Η ύπαρξη των συγκεκριμένων δεδομένων ίσως να αποτυπώνει καλύτερα την εικόνα του 18ου και 19ου αιώνα, καθώς τα στοιχεία των προηγούμενων αιώνων είναι ελλιπή.

Στην πλειοψηφία τους οι συγκεκριμένες περιπτώσεις έχουν να κάνουν με αστικά κέντρα της επικράτειας του Σουλτάνου (Κωνσταντινούπολη, Προύσα, Σμύρνη, Έφεσος, Θεσσαλονίκη, Αδριανούπολη, Χίος, Ρέθυμνο, Ναύπλιο), ενώ κατά κύριο λόγο τα άτομα αυτά είχαν προηγουμένως εκούσια εξισλαμισθεί και θέλησαν στη συνέχεια να επανέλθουν στην Ορθοδοξία στο χώρο όπου αλλαξοπίστησαν (29 άτομα).

Πίνακας 4ος

Τόποι γέννησης και μαρτυρίου εντός και εκτός Βαλκανίων

Αιώνας	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
15ος	4		3	3	1
16ος	10	8	8	10	4
17ος	19	14	7	27	7
18ος	30	16	26	21	14
19ος	43	8	31	23	16
Σύνολο	106	46	75	84	42

(1) Γενέτειρες στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας. (2) Γενέτειρες στο ανατολικό τμήμα.

(3) Μαρτύριο στο δυτικό τμήμα. (4) Μαρτύριο στο ανατολικό τμήμα.

(5) Γέννηση και μαρτύριο στην ίδια περιοχή.

Πηγή: Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 1-478.

Όσοι έχουν ασχοληθεί με τους νεομάρτυρες αναφέρονται στο νεαρό της ηλικίας τους⁴⁷. Τα ηλικιακά δεδομένα 33 ατόμων (19,5%) δεν μας επιτρέπουν να δεχτούμε ανεπιφύλακτα αυτή την άποψη, καθώς μπορεί να υπερτερούν ηλικίες μεταξύ 15 και 30 ετών –κατά 81,9%– δεν απουσιάζουν όμως και άτομα μεγαλύτερη ηλικίας (65–76 ετών). Προφανώς η απουσία στοιχείων για το 80,5% της εξεταζόμενης ενότητας συμπληρώθηκε από την πεποίθηση ότι για να υπομείνει κάποιος τα βασανιστήρια θα έπρεπε να διαθέτει σωματική δύναμη και αντοχή, χαρακτηριστικά αλληλένδετα με τη νεότητα. Ας τονιστεί πως μόνο σε δύο άτομα παρουσιάζεται το χρονικό ορόσημο

47. Ενδεικτικά βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 173. Γ. Κοτταρίδης, *ό.π.*, σ. 3. Ι. Αναστασίου, *Σχεδιάσμα περί των Νεομαρτύρων. Εις Μνήμη 1821*, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 18-19. Αντ. Παπαδόπουλος, «Θεολογία αρχαίων και νέων μαρτυρολογιών», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 156.

των 30 ετών, το οποίο σχετίζεται με τη ζωή του Χριστού, σε αντίθεση δηλαδή με τους βυζαντινούς Βίους που αποτελούσε για τους συγγραφείς τους σταθερό πρότυπο⁴⁸.

Ελλιπής είναι η πληροφόρηση των συναξαρίων για την οικογενειακή, κοινωνική και επαγγελματική κατάσταση των ατόμων αυτών, όπως και για τη μόρφωσή τους. Σε 38 περιπτώσεις οι νεομάρτυρες προέρχονται από ευσεβείς γονείς, οι οποίοι φρόντισαν να τους αναθρέψουν *χριστιανοπρεπώς*, στοιχείο που επέδρασε αργότερα θετικά στην επιλογή τους, στο να θυσιάσουν δηλαδή για την πίστη τους⁴⁹. Η αναφορά στους γονείς αποσκοπεί στο να τονιστεί η συμβολή τους στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του ατόμου και γενικότερα της οικογένειας ως φορέα μεταβίβασης συγκεκριμένων αρχών και αξιών. Ελάχιστα είναι επίσης τα στοιχεία των νεομαρτύρων για την οικονομική τους κατάσταση, καθώς 8 άτομα χαρακτηρίζονται ως φτωχοί και 13 ως ευκατάστατοι ή πλούσιοι. Σε δείγμα 71 ατόμων (42%) το μεγαλύτερο ποσοστό τους ανήκει στους άγαμους (69%)⁵⁰, ενώ για τους υπόλοιπους 22 νεομάρτυρες η κατάσταση είχε ως εξής: Δεκαεννιά ήταν έγγαμοι –11 με παιδιά–, μία ήταν χήρα και δύο ήταν αρραβωνιασμένοι.

Ελάχιστες είναι οι γνώσεις μας και για τη μόρφωση της εξεταζόμενης *ενότητας*, αφού τα στοιχεία είναι διαφωτιστικά μόνο για 21 άτομα (12,4%). Στο ελάχιστο αυτό δείγμα οι νεομάρτυρες κατά 81% ήταν εγγράμματοι και μόνο τέσσερις χαρακτηρίζονται ως αγράμματοι. Στην πλειοψηφία τους οι εγγράμματοι δεν προέρχονταν από τον εκκλησιαστικό χώρο (41,2%), αλλά από τον κοσμικό (58,8%)⁵¹. Επειδή τα στοιχεία για την εγγραμματοσύνη των νεομαρτύρων είναι περιορισμένα, δεν μας επιτρέπουν να ισχυριστούμε πως η κατάσταση αντιπροσώπευε και το υπόλοιπο 87,6%. Η μη λεπτομερής καταγραφή των προσωπικών δεδομένων εκ μέρους των δημιουργών των κειμένων οδηγεί στο συμπέρασμα πως τα συναξάρια είχαν ως κύριο σκοπό όχι να παρουσιάσουν την προσωπικότητα και τα χαρακτηριστικά του ατόμου (κοινωνική, οικογενειακή κατάσταση, επάγγελμα, κλπ.), αλλά τα στοιχεία εκείνα που θα τον κα-

48. Ι. Θεοδωρακόπουλος, *ό.π.*, σ. 125. Αντ. Κιουσοπούλου, *ό.π.*, σ. 122.

49. *Επειδή ο από χριστιανών γόνων Μιχαήλ, επαρακινήθη θεληματικώς και ήλθεν ενώπιον πολλών αρχόντων και αρχομένων... και ωμολόγησε μετά παρρησίας, ότι ο Χριστός είναι Θεός αληθινός...* Ι. Περατώνης, *ό.π.*, σσ. 290, 350, 409, 423.

50. Η αγαμία των ατόμων δηλώνεται έμμεσα, καθώς αρκετοί από τους νεομάρτυρες ήταν μοναχοί, οι οποίοι κατά κύριο λόγο δεν είχαν συνάψει γάμο πριν προσχωρήσουν στο μοναχισμό. Στις περιπτώσεις αυτές (49 ατόμων) η απουσία δημιουργίας οικογένειας αναπληρώνεται από την αναφορά στους γονείς και στο ρόλο που επιτέλεσαν στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους.

51. Η αύξηση της εγγραμματοσύνης στους κοσμικούς από τα μέσα του 17ου αιώνα και μετά ως εκληφθεί ως αποτέλεσμα της διάδοσης της παιδείας σε αστικές περιοχές.

ηιστούσαν πρότυπο μίμησης από τους ομόδοξούς του⁵², δηλαδή τη συμπεριφορά του πριν και κατά τη διάρκεια του μαρτυρίου του. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι σπάνια απουσιάζουν από τα μαρτυρολόγια ο τόπος όπου μαρτύρησε ο νεομάρτυρας, τα βασανιστήρια που υπέστη, ο τρόπος θανάτωσής του.

Αντίθετα πληρέστερη εικόνα διαθέτουμε για τις επαγγελματικές δραστηριότητες αυτών των ατόμων⁵³. Σε σύνολο 108 περιπτώσεων (63,9%) διαπιστώνουμε πως η επαγγελματική δράση των νεομαρτύρων κατατάσσεται ισόποσα σε επαγγέλματα-λειτουργήματα χειρωνακτικής και πνευματικής φύσης. Απόδειξη προφανώς ότι το πρότυπο του νεομάρτυρα που προβάλλεται δεν είναι αυτό του εκκλησιαστικού, αλλά του ατόμου απ' όλες τις κοινωνικοοικονομικές τάξεις της ορθόδοξης κοινότητας. Το μεγάλο ποσοστό εκκλησιαστικών (21 από τα 44 άτομα) ερμηνεύεται ως ένδειξη του ενδιαφέροντος της Εκκλησίας να διατηρήσει την πίστη των ορθοδόξων χριστιανών της αυτοκρατορίας, κινητοποιώντας μηχανισμούς ενίσχυσης της θρησκευτικότητας του ποιμνίου της, όπως μοναχούς, ιερείς, Πατριάρχες, οι οποίοι είτε θυσιάζονταν, είτε δημιουργούσαν τα συναξάρια, είτε διέδιδαν το περιεχόμενο των κειμένων στους πιστούς μέσω του κηρύγματος και του εκκλησιασμού. Μηχανισμοί δηλαδή, που απέβλεπαν στο να διατηρήσουν τη συνοχή της κοινότητας και να απομακρύνουν τον διεισδυτικό κίνδυνο της αριθμητικής της ελάττωσης με τον εξισλαμισμό ενός μέλους της⁵⁴. Η κινητοποίηση των μηχανισμών αυτών προφανώς και οφειλόταν στη χαλάρωση της θρησκευτικότητας του ορθόδοξου πληρώματος και της αύξησης των εκούσιων εξισλαμισμών.

Την εικόνα των νεομαρτύρων ως ηθικά πρότυπα συμπληρώνουν στα μαρτυρολόγια αφενός τα εξωτερικά τους χαρακτηριστικά και αφετέρου οι ψυχικές τους αρετές⁵⁵. Αυτό κυρίως που προβάλλεται είναι ο καλός ορθόδοξος χριστιανός, ο οποίος διαθέτει πίστη, αρετή, ηθικότητα, σεμνότητα, ταπεινοφροσύνη, χρηστότητα, ενώ συγχρόνως προσεύχεται, νηστεύει και ελεημονεί. Η χρησιμοποίηση της ομορφιάς ως στοιχείου του ατόμου γίνεται είτε για να τονιστεί το νεαρό της ηλικίας του, είτε ως αίτιο της προσπάθειας των μουσουλμάνων να εξισλαμίσουν τον ορθόδοξο.

52. Ελ. Ζαχαριάδου, *ό.π.*, σ. 217.

53. Στα επαγγέλματα ή τα λειτουργήματα που εξασκούσαν οι νεομάρτυρες λίγο πριν το μαρτύριό τους διακρίνουμε αυτά του αγροφύλακα, αμπατζή (σαμαροποιού), αρτοποιά-αρτοποιού, βοσκού, γεωργού, γιατρού, γουναρά, γραφέα, δημογέροντα, εμπόρου, εργάτη, ζωγράφου, υποκόμου, καθαθοποιού, μεταφορέα, κάλφα, μοναχού, ιερωμένου, ναυτικού, οικοδόμου-χτίστη, οπωροπώλη, παντοπώλη, ράπτη, κάπελα, υπαλλήλου, υπηρέτη-δούλου, υποδηματοποιού, χαλκουργού, χρυσοχόου, ψαρά.

54. Ελ. Ζαχαριάδου, *ό.π.*, σ. 220.

55. ...ωραίος το τε σώμα και την ψυχὴν και ζηλωτής εν ταις αρεταίς. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 325.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ανάμεσα στους νεομάρτυρες συναντάμε και πρώην μουσουλμάνους, οι οποίοι επέλεξαν να εκχριστιανιστούν⁵⁶. Προφανώς τα άτομα αυτά αποτελούσαν παραδείγματα για τους ορθόδοξους –κυρίως σε περιόδους εκούσιων εξισλαμισμών–, που δικαιολογούσαν την υπεροχή της Ορθοδοξίας έναντι του μουσουλμανισμού⁵⁷. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι οι δύο από τις τέσσερις περιπτώσεις εξωμοτών μουσουλμάνων πραγματοποιήθηκαν τον 19ο αιώνα, όταν δηλαδή –σύμφωνα με τους εξισλαμισμένους νεομάρτυρες– το ποσοστό των αρνησθήρησκων ορθοδόξων μεγάλωνε (πίν. 5ος).

Πορεία μαρτυρίου

Τι είναι όμως αυτό που αναγκάζει τους ορθόδοξους χριστιανούς να θυσιάσουν τη ζωή τους για τη θρησκεία τους και κατ' επέκταση ποια η σκοπιμότητα της προβολής της θυσίας τους από τα συναξάρια; Η απάντηση σχετίζεται με τους εξισλαμισμούς που σημειώνονταν κατά καιρούς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία⁵⁸. Ο πίνακας (πίν. 5ος) αποτυπώνει τις περιπτώσεις εξισλαμισμένων και μη νεομαρτύρων⁵⁹. Τα αριθμητικά δεδομένα είναι ενδεικτικά πως το φαινόμενο –σε οποιαδήποτε μορφή του (ακούσια ή εκούσια)– με την πάροδο των αιώνων παρουσιάζει αυξητική τάση. Μπορεί στις περισσότερες περιπτώσεις οι προσπάθειες των μουσουλμάνων να επέβαιναν άκαρπες (72,2%), εντούτοις δεν είναι αμελητέα και τα αντίθετα αποτελέσματα (27,8%). Τον 19ο αιώνα μάλιστα τα ποσοστά των δύο κατηγοριών σχεδόν εξισώνονται (53,7%–46,3%)⁶⁰.

56. Αχμέδ ο Κάλφας, Χότζα Αμίρ (17ος αιώνας), Κωνσταντίνος ο εξ Αγαρηνών, Ιωάννης ο εκ Μουσουλμάνων (19ος αιώνας). Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 83, 265, 304, 469.

57. Ανάλογη είναι και η περίπτωση μουσουλμάνου όπου ακούγοντας το κήρυγμα του Αναστάσιου του εκ Παραμυθίας βαπτίστηκε ορθόδοξος. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 64–65.

58. Γ. Πρίντζιπας, *Οι Κρυπτοχριστιανοί: Οι Εξισλαμισμοί και ο Κρυπτοχριστιανισμός, Προσέγγιση στα πάθη του ελληνικού λαού*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σσ. 85–90, 102–103. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σ. 18.

59. Η εθελούσια προσχώρηση στο Ισλάμ καταγράφεται στη στήλη *Εξισλαμίστηκαν*, ενώ στη στήλη *Δεν εξισλαμίστηκαν* καταχωρούνται οι περιπτώσεις *αβανιών*, όσων μαρτύρησαν οικιοθελώς και όσων μουσουλμάνων εκχριστιανίστηκαν.

60. Το ορθόδοξο millet παρόλο που ήταν θεσμοθετημένο από τους μουσουλμάνους, τα μέλη του δεν αντιμετωπιζόνταν με ιδιαίτερο σεβασμό. Το γεγονός ότι οι ορθόδοξοι ως μη μουσουλμάνοι έπρεπε να φορούν συγκεκριμένα ενδύματα, ή να κατοικούν μακριά από το τζαμί, κλπ, μπορεί να ώθησε κάποιους –ανάλογα με την χρονική περίοδο, την περιοχή, την τοπική διοίκηση– σύμφωνα με τη Faroqhi να αλλαξοπιστήσουν. Σημαντικό επίσης παράγοντα στον εξισλαμισμό των ορθοδόξων αποτέλεσε η επαφή των τελευταίων με δερβίσηδες. Κατά κύριο πάντως λόγο τα κίνητρα των εξωμοτών ήταν οικονομικά, καθώς ο εξισλαμισμένος απαλλασσόταν από τον κεφαλικό φόρο και έχαιρε τιμές και διακρίσεις, ενώ πολλές

Πίνακας 5ος
Εξισλαμισμός

Αιώνας	Εξισλαμίστηκαν	Δεν εξισλαμίστηκαν
15ος		6
16ος	2	20
17ος	6	32
18ος	16	33
19ος	25	29
Σύνολο	49	120

Πηγή: Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 1-478.

Από την προβολή των αιτιών που οδήγησαν τους νεομάρτυρες στην εξωμοσία προκύπτει μια διάθεση δικαιολόγησης των ατόμων⁶¹. Στα συναξάρια αξιοποιείται επίσης ιδεολογικά και η εξέλιξη της εξωμοσίας. Το άτομο σε μικρό ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα⁶² συνειδητοποιεί την πράξη του, μετανιώνει και επιστρέφει στην πατρώα

φορές προωθείτο στα ανώτερα αξιώματα της οθωμανικής διοίκησης. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα για τα οικονομικά αίτια των εξωμοσιών: *Ομιλών* (ο Ηλίας Αρδούνης) *ποτε προς τούτους* (σε προεστούς της Καλαμάτας), *προέτρεψεν αυτούς, όπως δια παντός τρόπον ενεργήσουν, ίνα ελαφρυνθώσιν οι Χριστιανοί της υπό των Τούρκων επιβαλλομένης βαρυντάτης φορολογίας, καθόσον διατρέχουν κίνδυνον ν' αρνηθώσι την πατρώαν πίστιν*. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 193. Για τους εκούσιους εξισλαμισμούς που σημειώθηκαν το β' μισό του 16ου αιώνα στα Βαλκάνια λόγω της μεγάλης αύξησης των έκτακτων φόρων βλ. Γ. Νικολάου, *ό.π.*, σσ. 22-24. Επιπρόσθετα για τα αίτια εξισλαμισμών: S. Faroqhi, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Από τον Μεσαίωνα ως τις αρχές του 20ου αιώνα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 2000, σ. 41. Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική οικονομική ιστορία (ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας)*, τόμ. Ι, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σ. 536. Απ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 123. Sp. Vryonis, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού της Μ. Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος έως 15ος αιώνας)*, μεταφρ. Κ. Γαλαταριώτου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σσ. 319-320, 346. Sp. Vryonis, «Religious changes and patterns in the Balkans (14th-16th centuries)», H. Birnbaum, Sp. Vryonis (επιμ.), *Aspects of the Balkans, continuity and change. Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA* (1969), Mouton, Χάγη-Παρίσι 1972, σσ. 172-176. M. Varvounis, «A contribution to the study of influences of Christian upon Moslem customs in the popular worship», *JOAS* 5 (1993), σσ. 47-61.

61. Συγκεκριμένα τονίζεται περισσότερο το νεαρό της ηλικίας (19,2%), η εξαπάτηση και ο δόλος (12,8%), ο φόβος (12,8%), ο προσηλυτισμός (10,6%), ο θυμός και η μέθη (10,6%), οι πιέσεις και οι απειλές (8,5%), η ασθένεια (4,2%) και λιγότερο οι απολαβές τιμών και αξιωμάτων (4,2%), η συνειδητή επιλογή (2,1%), *αι τέρψεις και αι ηδοναί* (6,4%).

62. Ο Γεώργιος ή Ζώρξης ή Γκιουρτζής εξισλαμίστηκε σε νεαρή ηλικία και μαρτύρησε στα 70 του. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 105.

πίστη του⁶³. Σε καμία περίπτωση η μεταμέλεια δεν πραγματοποιείται μυστικά ή δεν περιορίζεται στα όρια του κρυπτοχριστιανισμού. Αντίθετα ο νεομάρτυρας επιστρέφει συνήθως στον τόπο όπου εξισλαμίστηκε –29 άτομα από τα 49 (59,1%)– και με παρησία ανακοινώνει την απόφασή του να επιστρέψει στην Ορθοδοξία. Παρουσιάζεται επίσης συχνά να προετοιμάζεται ψυχολογικά πριν το μαρτύριο επισκεπτόμενος κάποιον θρησκευτικό τόπο (Άγιο Όρος⁶⁴, Ιεροσόλυμα) στον οποίο αντλεί δύναμη για να υπομείνει τους βασανισμούς.

Για όσους νεομάρτυρες δεν εξισλαμίστηκαν η πορεία προς το μαρτύριο ήταν διαφορετική. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όχι μόνο δεν υπήρχε νόμος που να επέβαλε τον ακούσιο εξισλαμισμό των ορθοδόξων, αντίθετα απαγορευόταν ρητά. Για το λόγο αυτό χρειαζόταν να προβληθεί μια –αληθή ή ψευδή– κατηγορία η οποία να «νομιμοποιούσε» τη διάθεση των κυριάρχων να επιβάλλουν τη θρησκεία τους στους απίστευτους. Το μεγαλύτερο εξάλλον ποσοστό της εξεταζόμενης ενότητας μαρτύρησε λόγω *αβανίας* (61,5%)⁶⁵.

63. Η εξέταση της πορείας των εξωμοτών νεομαρτύρων προς το μαρτύριο ταυτίζεται με την κωδικοποίηση του Νικόδημου του Αγιορείτη. Βλ. Φ. Ηλιού, *ό.π.*, σ. 273. Σύμφωνα με τα στοιχεία των κειμένων ο αρνησθήρσκος ακολουθούσε έως τη θανάτωσή του τα εξής στάδια: συνειδητοποιούσε την πράξη του –*αισθανόμενος τύψεις συνειδήσεως εξήτει όπως επανέλθει εις την πατρώαν πίστιν*– και κατέφευγε (ελθών εις άκραν μετάνοιαν) σε κάποιον πνευματικό, όπου εξομολογείτο το της εξωμοσίας αμάρτημά του. Στη συνέχεια παρέμενε κοντά στον πνευματικό ή σε κάποιο άλλο θρησκευτικό χώρο *διαβιών εν νηστεία, αγρυπνία, προσευχή, μετανοία*. Όταν ψυχολογικά ήταν έτοιμος *κοινωνούσε τα άχραντα μυστήρια* και μετέβαινε είτε στο μέρος όπου εξισλαμίστηκε, είτε σε κάποιο αστικό κέντρο. Εκεί ο νεομάρτυρας αποκήρυσε δημόσια το Ισλάμ και ομολογούσε την πίστη του στον Χριστό, οπότε και δεχόταν αβίαστα το βασανισμό και τη θανάτωσή του ως εξιλέωση για το θρησκευτικό του αμάρτημα. Βλ. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 116, 119, 163, 181, 204, 410, 434, 461.

64. Βλ. Γ. Σταγιόγλου, «Αγιορείτες Νεομάρτυρες», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 365-392. Δ. Τσάμης, «Η θεληματική προσέλευση στο μαρτύριο αγιορειτών Νεομαρτύρων», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 341-353.

65. Οι κατηγορίες που εκτενώς παρουσιάζονται στα αγιολογικά κείμενα λάμβαναν τη μορφή: α) καταγγελίας για εξύβριση του Μωάμεθ, β) του φορέματος μουσουλμανικών ενδυμάτων, υποδημάτων ή σαρικού, γ) της ανάγνωσης της μουσουλμανικής ομολογίας πίστης ή της εκφώνησης του *δόξα σοι ο Θεός* στα οθωμανικά, δ) της μη πραγματοποίησης της δήλωσης του ορθόδοξου χριστιανού ότι θα εξισλαμιστεί, ε) των ερωτικών ή των υποτιθέμενων ερωτικών σχέσεων με Μουσουλμάνες, στ) της απόπειρας εκχριστιανισμού Μουσουλμάνου, ζ) της επιστροφής στην Ορθοδοξία κάποιου που είχε εξισλαμιστεί, η) της καταγγελίας ότι ο ορθόδοξος είχε αλλαξοπιστήσει, θ) της κατηγορίας ότι ο ορθόδοξος προσέβαλε ή έβλαψε ηθικά ή σωματικά μουσουλμάνο, ι) της εκπαιδευτικής ή φιλανθρωπικής δράσης ή της προστασίας διωκόμενων ορθοδόξων χριστιανών ή του κηρύγματος του Ευαγγελίου, ια) των επαναστατικών πράξεων και των σχέσεων με επαναστάτες, ιβ) της άρνησης καταβολής φόρων. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 1-478. Γ. Κοτταρίδης, *ό.π.*, σ. 5.

Η δοκιμασία για τον καταγγελλόμενο ξεκινούσε μετά την *αβανία*, όταν δηλαδή ο ορθόδοξος εξαιτίας της κατηγορίας οδηγούνταν βίαια στον καδή⁶⁶ ή το στρατιωτικό διοικητή της περιοχής, όπου του δινόταν η επιλογή να εξισλαμιστεί –προβάλλοντάς του τις απολαβές από την πράξη του– ή να εκτελεστεί⁶⁷. Στη συνέχεια το άτομο πραγματοποιούσε ομολογία της πίστης του, οδηγώντας τους δικαστές να του απαγγείλουν την ποινή του θανάτου, του οποίου συνήθως προηγούνταν βασανιστήρια. Στον τόπο του βασανισμού οι μουσουλμάνοι πίεζαν το άτομο ν' αρνηθεί τη θρησκεία του προτείνοντάς του και πάλι ως δέλεαρ τιμές, αξιώματα, χρηματικά ποσά. Στο σημείο αυτό τα συναζάρια παρουσιάζουν την ψυχολογική πίεση που ασκούσαν ο καδής ή οι τοπικοί αξιωματούχοι στον νεομάρτυρα με σκοπό να τον επηρεάσουν. Όταν τα ανωτέρω δεν επέφεραν τα επιθυμητά αποτελέσματα επακολουθούσε το δεύτερο στάδιο, αυτό των βασανιστηρίων. Η άσκηση σωματικής βίας εντάσσεται πλέον στην προσπάθεια εξαναγκασμού του ατόμου να αναίρεσει την ομολογία του. Συχνά τα βασανιστήρια διακόπτονταν μήπως ο νεομάρτυρας εν τω μεταξύ είχε αλλάξει άποψη. Η διάθεση των μουσουλμάνων να αποτρέψουν τον βασανισμό και την εκτέλεση του ατόμου ενείχε και μια πρόσθετη σκοπιμότητα. Η αυταπάρνηση που επιδείκνυαν οι νεομάρτυρες για τη θρησκεία τους δημιουργούσε ήρωες, οι οποίοι αποτελούσαν για τους ομοθρήσκους τους *εστίες ιδεολογικής και πνευματικής συσπείρωσης*⁶⁸. Αυτό το είχαν κατά νου οι κυρίαρχοι, οι οποίοι προσπαθούσαν να μη φτάσουν έως την εκτέλεση, γιατί ακριβώς ηρωοποιούσαν τα άτομα με δική τους υπαιτιότητα.

Μεταξύ του βασανισμού και του θανάτου ο νεομάρτυρας πραγματοποιεί και πάλι την ομολογία της πίστη του, κάνοντας τους βασανιστές του να σκληρύνουν τη στάση τους απέναντί του. Ιδιαίτερη μάλιστα είναι η έκταση και η έμφαση των κειμένων στον βασανισμό και τη θανάτωση. Μπορεί οι πηγές να μην είναι διαφωτιστικές για τα προσωπικά δεδομένα των νεομαρτύρων, σπάνια παραλείπουν να αναφερθούν στα περί του μαρτυρίου. Στοιχείο δηλαδή που επιβεβαιώνει το στρατευμένο ρόλο των αγιολογικών κειμένων στους ορθόδοξους⁶⁹. Ποτέ επίσης στις πηγές τα άτομα δεν με-

66. Για τον καδή βλ. Αν. Κυρκίνη-Κούτουλα, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1996, σσ. 183-184.

67. Οι βιογράφοι μερικές φορές παρουσίαζαν αγράμματους νεομάρτυρες να πραγματοποιούν στη διάρκεια της δίκης τους διδασκαλίες. Σύμφωνα με τον Ι. Αναστασίου οι διδασκαλίες αυτές στην πραγματικότητα απευθύνονταν στους αναγνώστες των συναξαρίων. Ι. Αναστασίου, «Εισαγωγικά...», *ό.π.*, σ. 32.

68. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σ. 23.

69. Τα δεδομένα 148 περιπτώσεων (87,6%) παρουσιάζουν ως κυριότερους τρόπους θανάτου τον αποκεφαλισμό (45,3%), τον απαγχονισμό (25%), το μαχαίρωμα (7,4%), τους βασανισμούς (6%), την πυρά (4,7%), τον πυροβολισμό (2,7%), τον ανασκολοπισμό (1,4%).

τανιώνουν για την επιλογή τους. Οι περισσότεροι εμφανίζονται χαρούμενοι (*φαιδρόν το πρόσωπον*)⁷⁰ και χωρίς διάθεση επαναδιαπραγμάτευσης με τους βασανιστές τους. Για να μην υπάρξει μάλιστα περίπτωση ματαίωσης του μαρτυρίου τους επιχειρούν από την αρχή ρήξη με τους μουσουλμάνους⁷¹. Κατηγορούν λοιπόν και αποκηρύσσουν δημόσια το Ισλάμ και τον Μωάμεθ, ποδοπατούν ισλαμικά σύμβολα. Αποδέκτες των ενεργειών αυτών ήσαν τόσο οι ορθόδοξοι, όσο και οι μουσουλμάνοι. Για τους πρώτους οι νεομάρτυρες μετατρέπονταν σε πρότυπα θρησκευτικότητας, για τους δεύτερους σε παραδείγματα ιεροσυλίας.

Πληρέστερη είναι η πληροφόρησή μας για την πνευματική προετοιμασία των ατόμων –πριν μαρτυρήσουν– με σκοπό να αποκτήσουν τις αναγκαίες ψυχικές αντοχές για την μελλοντική τους αυτοθυσία. Η ενέργεια αυτή πραγματοποιείτο κατά κύριο λόγο στο Άγιο Όρος, ενώ την ψυχική τους τόνωση αναλάμβανε ένας πνευματικός⁷² την άδεια του οποίου επιζητούσαν για να ξεκινήσουν την πορεία προς το μαρτύριο⁷³. Με το πέραςμα μάλιστα των αιώνων, η επίσκεψη στον Άθω έπαιρνε τη μορφή καθιερωμένης πρακτικής. Με την ολοκλήρωση της προετοιμασίας η μονή παρείχε συχνά στον μελλοντικό μάρτυρα ως συνοδό (*συνοδίτης*)⁷⁴ έναν έμπειρο μοναχό, σε μια προσπάθεια να τον αποτρέψει από ενδεχόμενη ματαίωση της επικείμενης ομολογίας του. Η ανάγκη για ψυχική και θρησκευτική προετοιμασία επιβεβαιώνεται και από το ότι όσοι δεν επισκέπτονταν θρησκευτικά κέντρα φρόντιζαν να λάβουν την καθοδήγηση από κάποιο πνευματικό, ακόμα και στον τόπο του μαρτυρίου τους⁷⁵. Οι ιερείς προσπαθούσαν με λόγια και προσευχές να στηρίξουν την πίστη του ατόμου, ενθαρρύνοντας την επιλογή του.

Σε 6 περιπτώσεις τη θυσία παρακολουθούσε η κοινότητα των ομοδόξων του. Η παρουσία *ευσεβών χριστιανών* κατά τη διάρκεια των βασανιστηρίων όσο και κατά την εκτέλεση⁷⁶ κρινόταν απαραίτητη τόσο για την ηθική ενίσχυση του νεομάρτυρα, όσο και για την τόνωση της θρησκευτικότητας των πιστών. Με προσευχές και προτροπές το πλήθος ενθάρρυνε τον μάρτυρα στην απόφασή του⁷⁷. Ακόμα και όταν η

70. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 228, 360.

71. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σ. 24.

72. Ο Ακάκιος ο νέος, ο Κανσοκαλυβίτης... *εγένετο σύμβουλος και διδάσκαλος πολλών μαρτύρων της πίστεως ημών*. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 54.

73. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 81, 95.

74. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 199, 218, 461.

75. Γ. Κοτταρίδης, *ό.π.*, σ. 20.

76. Γ. Κοτταρίδης, *ό.π.*, σ. 6.

77. Η συμπαράσταση από τους ορθόδοξους –όπως επισημαίνει ο Μ. Βαρβούνης– ήταν σημαντική ιδεολογικά, καθώς η κοινότητα αποκτούσε πρότυπα ζωής και δράσης. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σσ. 31-32.

ορθόδοξη κοινότητα δεν ήταν παρούσα στο μαρτύριο, φρόντιζε να πραγματοποιεί αγρυπνίες υπέρ ενισχύσεως και ενδυναμώσεως του νεομάρτυρα⁷⁸.

Πίνακας 6ος
Προσκόνημα ή παραμονή στο Άγιο Όρος

Αιώνας	Επισκέφτηκαν	Μοναχοί	Λαϊκοί	Δεν επισκέφτηκαν
15ος	-	-	-	6
16ος	6	6	-	16
17ος	5	5	-	33
18ος	10	6	4	39
19ος	21	19	2	33
Σύνολο	42	36	6	127

Πηγή: Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 1-478.

Το πλήθος παρέμενε στον τόπο του μαρτυρίου και μετά τον θάνατο του ατόμου επιδιώκοντας να παραλάβει το λείψανο για να το ενταφιάσει. Όταν οι μουσουλμάνοι δεν το παρέδιδαν, οι ορθόδοξοι φρόντιζαν να το αγοράσουν έναντι μεγάλης αμοιβής⁷⁹. Είτε με οικιοθελή παραχώρηση, είτε με εξαγορά οι πιστοί τοποθετούσαν το λείψανο ή τα οστά του νεομάρτυρα εντός ναών, αποκτώντας πλέον ο νεομάρτυρας λατρευτικό ρόλο στις εκκλησιαστικές τελετές. Ορισμένες φορές οι μουσουλμάνοι στην προσπάθειά τους να αποτρέψουν την ιδεολογική χρήση του νεομάρτυρα και τη λειψανολατρεία του από τους ορθόδοξους έφταναν στο σημείο να καταστρέφουν το λείψανο, να το μαιίνουν, να το ρίχνουν στη θάλασσα, να εξαφανίζουν τα ρούχα ή το χρώμα με το αίμα του νεομάρτυρα⁸⁰.

Οι λατρευτικές εκδηλώσεις ξεκινούσαν αμέσως μετά τον θάνατο του ατόμου, όταν οι πιστοί έθαβαν το λείψανο σε ναούς και μονές⁸¹. Ο εορτασμός της μνήμης του –είτε στη γενέτειρα, είτε στον τόπο του μαρτυρίου του– αποτελούσε πλέον μια από τις

78. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 116.

79. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 42, 72, 260, 416.

80. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 85, 371, 410. Μ. Βαρβούνης, *ό.π.*, σ. 49. Οι εν λόγω ενέργειες θυμίζουν τις πρακτικές των εθνικών επί Διοκλητιανού, οι οποίοι προσπαθούσαν να εμποδίσουν τη λατρεία των λειψάνων των μαρτύρων από τους πρωτοχριστιανούς. Δ. Μωραΐτης, «Λείψανα, άγια», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 8ος, Αθήνα 1966, σ. 212. Η ομοιότητα αυτή ενισχύει την άποψη πως η συγγραφή των συναξαρίων βασίστηκε σε προγενέστερες εκκλησιαστικές πηγές, τις βυζαντινές.

81. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 47, 128, 383.

ευκαιρίες συσπείρωσης των ορθοδόξων και συγχρόνως στοιχείο που τους διαχώριζε από τις υπόλοιπες θρησκευτικές κοινότητες της περιοχής. Ο χώρος ενταφιασμού του νεομάρτυρα αποτελούσε σημείο συνεύρεσης, συναναστροφής και κοινωνικοποίησης των κατοίκων⁸². Στο πρόσωπο των νεομαρτύρων οι ορθόδοξοι της αυτοκρατορίας επιβεβαίωναν τη συνέχιση της μαρτυρικής παράδοσης της Εκκλησίας, γεγονός που συντηρούσε την πίστη και τις προσδοκίες τους για αλλαγή της πραγματικότητας που είχε επιφέρει η αλλόθρησκη κατάκτηση.

Αντίθετα με την ευρέως διαδεδομένη άποψη περί θαυμάτων του νεομάρτυρα –πριν αλλά και μετά την αυτοθυσία του– οι πηγές δεν παρουσιάζουν την ίδια εικόνα καθώς ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις θεϊκής παρέμβασης κατά το μαρτύριο ή θαυματουργικής δράσης που αναπτύσσει το άτομο ή το λείψανό του⁸³. Σε σχέση μάλιστα με τους βυζαντινούς αγίους, οι οποίοι αρκετοί έχουν θαυματουργικές ιδιότητες εν ζωή⁸⁴, κανένας από τους νεομάρτυρες δεν θαυματουργεί όσο είναι ζωντανός. Η απάντηση στο γιατί τα συναξάρια δεν προβάλλουν τέτοιου είδους ιδιότητες των ατόμων ίσως να σχετίζεται με την εικόνα που θέλουν να προβάλλουν γι' αυτόν. Τον καθημερινό δηλαδή άνθρωπο, ο οποίος δεν διαφοροποιείται από τους υπόλοιπους ορθόδοξους, με μόνη ίσως εξαίρεση το ότι διαθέτει μεγαλύτερη πίστη στο Θεό. Το ότι συχνά οι πιστοί παρουσιάζονται ως κάτοχοι τμημάτων του λειψάνου ή προσωπικών αντικειμένων του νεομάρτυρα⁸⁵, θεωρώντας τα ιερά, αποτυπώνει τη διάθεση τους όχι μόνο να λαμβάνουν μέσω αυτών τη χάρη και την ευλογία του, αλλά και να θυμούνται το μαρτύριό του. Έτσι όμως περνάμε από την αφήγηση στην απτή πραγματικότητα. Το συναξάρι ως κείμενο μεταφέρει απλά μια ιστορία που μπορεί να αμφισβητηθεί από κάποιους, το λείψανο ή το αντικείμενο καθιστά το νεομάρτυρα πρόσωπο πραγματικό και αυτό ακριβώς τονίζεται στα αγιολογικά κείμενα.

Διαπιστώσεις

Η συμπεριφορά που οι νεομάρτυρες –πρώην εξωμότες ή μη– επιδεικνύουν με την

82. Με την πάροδο των ετών οι νεομάρτυρες καθιερώθηκαν στη θρησκευτική συνείδηση των ορθοδόξων κυρίως του ελλαδικού χώρου. Μεγάλα προσκυνήματα στο νησιωτικό χώρο (Άγιος Ραφαήλ, Μυτιλήνη), πολιούχοι πόλεων (Αγία Φιλοθέη) και άγιοι με τοπική απήχηση (Αγ. Γεώργιος ο εξ Ιωαννίνων) ανάγονται στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Πρόκειται δηλαδή για πρόσωπα, απέναντι στα οποία οι τοπικές κοινότητες στάθηκαν με ιδιαίτερο σεβασμό, αναγνωρίζοντάς τα ως υποδείγματα στάσης απέναντι στις προκλήσεις και τους εξαναγκασμούς.

83. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 40, 65, 103, 110, 128, 149, 171, 201, 229, 398, 441.

84. Ι. Θεοδωρακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 126-127, 134. Αντ. Κιουσοπούλου, *ό.π.*, σσ. 38, 77, 83-84.

85. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 201, 462.

απερίφραστη ομολογία της πίστης τους και τον τρόπο που υπομένουν το μαρτύριό τους, μάς οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο θάνατος των ατόμων αυτών χρησιμοποιήθηκε από φορείς της Εκκλησίας ως αντίδοτο στους εξισλαμισμούς. Όσο η προσχώρηση ορθοδόξων στο Ισλάμ μεγάλωνε τόσο ο αριθμός των νεομαρτύρων ακολουθούσε μια ανάλογη αυξητική πορεία. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι το σύνολο σχεδόν των ατόμων (94,7%) εμφανίζεται να μαρτυρεί μετά το 1520, όταν δηλαδή η αυτοκρατορία –μετά τις κατακτήσεις του Σελίμ Α΄, οπότε και απέκτησε μουσουλμανική πλειονότητα– γίνεται περισσότερο συντηρητική σε σύγκριση με τους προηγούμενους αιώνες, λιγότερο ανεκτική και ακόμα πιο φανατική απέναντι στους *ζιμμήδες* (zimmi)⁸⁶. Η Εκκλησία θεωρούσε τους νεομάρτυρες πρότυπα μίμησης, τα οποία οι υπόλοιποι ορθόδοξοι όφειλαν να επαναφέρουν στη μνήμη τους, όταν η πίστη τους κλονιζόταν. Οι περιπτώσεις εξάλλου εξισλαμισμένων που επέστρεφαν στην Ορθοδοξία ή εκχριστιανισμένων μουσουλμάνων αυτόν τον σκοπό εξυπηρετούσαν. Το να αποδείξουν την υπεροχή της ορθόδοξης θρησκείας έναντι της μουσουλμανικής, και άρα την απαξίωση της δεύτερης⁸⁷.

Το ποσοστό των γυναικών στα συναζάρια σε σύγκριση με τους άνδρες (164 άτομα) είναι ελάχιστο (3%), καθώς πέντε μόνο γυναίκες έλαβαν στην πάροδο των εξεταζόμενων αιώνων τον τίτλο του νεομάρτυρα⁸⁸. Προφανώς ο μικρός τους αριθμός σχετίζεται με τη θέση της γυναίκας στην ορθόδοξη κοινωνία της εποχής, η οποία δεν μπορούσε να την καταστήσει πρότυπο θρησκευτικής συμπεριφοράς σε μια ανδροκρατούμενη κοινωνία, παρά μόνο έμμεσα. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται και από τα περιορισμένα στοιχεία (γενέτειρα, τόπος και ημερομηνία μαρτυρίου, μέθοδος θανάτωσης) που παρουσιάζουν γι' αυτές τα κείμενα, εν αντιθέσει με τους άνδρες. Προφανώς η έστω και μικρή τους παρουσία στα μαρτυρολόγια σχετίζεται με την πολιτική της Εκκλησίας να ενισχύσει και μέσω των γυναικών το θεσμό της οικογένειας την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Στο συμπέρασμα καταλήγουμε από το ότι στις πηγές προβάλλεται ποσοτικά περισσότερο ο ρόλος τους ως μητέρες και ως σύ-

86. Από τις πρώτες γνωστές περιπτώσεις *αβανιών* κατά ορθόδοξον με σκοπό να εξισλαμισθούν πραγματοποιήθηκαν στην Αίγυπτο τὸ 1522. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 85. Για την συντηρικοποίηση και το φανατισμό της μουσουλμανικής κοινότητας μετά το 1520 βλ. P. Sugar, *Η νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, μεταφρ. Π. Μπαλουξή, τόμ. Α΄, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1994, σσ. 98-99, 112-113.

87. Βλ. την περίπτωση του Αχμέδ Κάλφα ο οποίος *εν επισήμω συζητήσει, διεξαχθείση μετά πεπαιδευμένων μωαμεθανών, ισχυρίσθη ότι η μόνη αληθής θρησκεία είναι η χριστιανική και ωμολόγησε την εις Χριστόν πίστιν του*. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 83.

88. Πρόκειται για τις Φιλοθέη την Αθηναία (16ος αιώνας), Κυράννα, Ακυλίνα, Αργυρή (18ος αιώνας), Μαρία την Νεομάρτυρα (19ος αιώνας).

ζυγοι παρά ως νεομάρτυρες. Εμφανίζονται λοιπόν –ως φορείς ενάρετων αρχών– να διαπαιδαγωγούν σωστά τους μελλοντικούς νεομάρτυρες⁸⁹, να συμπαραστέκονται στα παιδιά τους⁹⁰ ή τους συζύγους τους⁹¹ στο μαρτύριο, να συμμετέχουν στην παραλαβή των λειψάνων τους⁹².

Σε σχέση με τους βυζαντινούς αγίους οι νεομάρτυρες εμφανίζουν τόσο ομοιότητες όσο και διαφορές. Στα κοινά χαρακτηριστικά ενδεικτικά αναφέρουμε την *εις Χριστόν αγάπην* και το ρόλο της οικογένειας στη διαμόρφωση του χαρακτήρα τους⁹³. Το τελευταίο ίσως ενέχει και κάτι περισσότερο, τη συμβολή του οικογενειακού περιβάλλοντος ως φορέα διοχέτευσης δεσμών και αξιών, όπως η θρησκεία και η Εκκλησία, που διατηρούν τη συνεκτικότητα της ορθόδοξης κοινότητας στον νεότερο ελληνισμό. Οι νεομάρτυρες, όπως και οι βυζαντινοί άγιοι, διαθέτουν επίσης από την παιδική τους ηλικία ψυχικές και σωματικές αρετές που τους καθιστούν πρότυπα για το κοινωνικό σύνολο.

Αρκετές όμως είναι και οι διαφορές μεταξύ των δύο κατηγοριών αγίων. Σε σύγκριση με τους βυζαντινούς στους νεομάρτυρες προβάλλεται περισσότερο η ανθρώπινη πλευρά τους, η οποία δεν τους διαφοροποιούσε αισθητά από τους ομόθησκούς τους. Είναι άνθρωποι με ανθρώπινα πάθη, αδυναμίες (μεθούν, ερωτεύονται), που εξωμοτούν ή αναπτύσσουν παραβατική συμπεριφορά (λαθρεμπόριο, αποφυγή πληρωμής φόρων, υπεξαίρεση χρημάτων)⁹⁴. Μπορεί να κάνουν λάθος επιλογές, αυτό όμως δεν τους στερεί την αγιοποίησή⁹⁵. Κριτήριο άλλωστε για την αγιοποίηση των νεομαρτύρων δεν αποτελεί ο πρότερος βίος τους, αλλά ο μαρτυρικός τους θάνατος για την πίστη τους. Οι αδυναμίες που κατά καιρούς επιδεικνύουν δεν θυμίζει σε τίποτα τους

89. ...*ανατρέφη τούτον εν παιδεία και νουθεσία Κυρίου*. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 154, 290, 398.

90. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 57.

91. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σ. 421.

92. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 250, 300.

93. Η πλειοψηφία των νεομαρτύρων προερχόταν από οικογένειες τίμιων και ευσεβών ορθοδόξων, οι οποίες ακόμα και όταν δεν είχαν τη δυνατότητα να παρέχουν στα παιδιά τους τη στοιχειώδη μόρφωση, ενδιαφέρονταν να τα μεγαλώσουν με ορθόδοξα χριστιανικά πρότυπα. Για τα χαρακτηριστικά των βυζαντινών αγίων από τον 7ο έως τον 11ο αιώνα βλ. ενδεικτικά Ι. Θεοδωρακόπουλος, *ό.π.*, σ. 135. Αντ. Κιουσοπούλου, *ό.π.*, σσ. 67-73, 106-109. Ν. Οικονομίδης, «How to become a saint in eleventh century byzantium», *Οι ήρωες της Ορθοδοξίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Αθήνα 2004, σσ. 473-491. R. Morris, «The Spread of the Cult of St. Nikon «Metanoiteite»», *Οι ήρωες της Ορθοδοξίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Αθήνα 2004, σσ. 433-458.

94. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 68, 75, 221, 262.

95. Οι περισσότεροι ονομάζονται νεομάρτυρες λόγω της ακλόνητης πίστης τους στην Ορθοδοξία και του μαρτυρικού τους θανάτου, έστω και αν ο πρότερος βίος τους δεν παρουσίαζε δείγματα χριστιανικής αρετής. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 240.

αγίους του Βυζαντίου, οι περισσότεροι από τους οποίους διατηρούσαν από την αρχή έως το τέλος της ζωής τους μια σταθερότητα και έναν βίο απομακρυσμένο από τα εγκόσμια⁹⁶. Η προβολή λοιπόν του νεομάρτυρα που επιχειρούν οι εκκλησιαστικοί κύκλοι επί οθωμανικής κυριαρχίας στα συναξάρια αποσκοπεί στη δημιουργία ενός νέου μοντέλου αγίου, το οποίο είναι υπόδειγμα υπομονής, επιμονής και σταθερότητας στη θρησκεία του, συσπειρώνεται στην Εκκλησία και είναι έτοιμος να θυσιαστεί γι' αυτήν. Μοντέλο που λειτουργεί όχι μόνο ως συνεκτικός κρίκος της ορθόδοξης κοινότητας, αλλά και ως πρότυπο μίμησης από άλλους νεομάρτυρες. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις όπου άτομα προτού μαρτυρήσουν είχαν επηρεαστεί από τη δράση παλαιότερων νεομαρτύρων⁹⁷.

Οι εκκλησιαστικοί φορείς φρόντισαν όχι μόνο να παράγουν συναξάρια, για να ενισχύουν το νέο πρότυπο και να τα εντάσσουν στα λειτουργικά τους κείμενα, αλλά και τα συγκεντρώνουν⁹⁸. Το ότι οι συναγωγές εμφανίζονται από τα τέλη του 18ου αιώνα και έπειτα ίσως και πάλι θα πρέπει να συσχετιστεί με την έκταση των εξισλαμισμών που σημειώθηκαν κατά την περίοδο αυτή, καθώς η ύπαρξη των έργων αυτών φανερώνει την ανάγκη στήριξης του ποιμνίου με πρότυπα ορθόδοξης χριστιανικής συμπεριφοράς.

Τέλος ας ειπωθεί πως τα αγιολογικά κείμενα των νεομαρτύρων μπορεί να αποτελούν για τους ερευνητές της οθωμανικής κυριαρχίας ιστορική πηγή, δεν δημιουργήθηκαν όμως γι' αυτό το σκοπό. Ως στρατευμένα κείμενα προσπάθησαν, μέσω του προφορικού λόγου και της ανάγνωσής τους, να ενισχύσουν τη θρησκευτικότητα και την εσωτερική συνοχή των ορθοδόξων πληθυσμών της αυτοκρατορίας⁹⁹. Ο στρατευμένος τους ρόλος διαπιστώνεται εύκολα και από το ότι πολλά από τα συναξάρια διαθέτουν όχι μόνο πανομοιότυπη δομή, αλλά και κοινά στοιχεία για την πορεία των ατόμων προς το μαρτύριο¹⁰⁰.

96. Ι. Θεοδωρακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 124-125, 139. Αν. Αβραμέα, *ό.π.*, σ. 47. Αντ. Κιουσοπούλου, *ό.π.*, σσ. 27, 38, 40, 43-45, 51.

97. Ι. Περαντώνης, *ό.π.*, σσ. 187, 435, 443. Γ. Κοτταρίδης, *ό.π.*, σ. 15.

98. Η έκδοση του *Νέου Μαρτυρολόγιου* (1799) και του *Νέου Λειμωνάριου* (1816) συμπίπτει χρονικά με την ενίσχυση του ηγετικού ρόλου του Οικουμενικού Πατριαρχείου λόγω της κατάργησης των Αρχιεπισκοπών Ιπεκίου και Αχρίδας (1766/67). Για την ενίσχυση της εδαφικής δικαιοδοσίας του Πατριάρχη βλ. Π. Κονόρτας, *ό.π.*, σσ. 217-227.

99. Φ. Ηλιού, *ό.π.*, σ. 272. Β. Φανουργάκης, *ό.π.*, σ. 180.

100. *Τόσο η επανάληψη της πλοκής όσο και η επανάληψη των εκφραστικών μέσων αποτελούν εγγύηση πως ο ακροατής ή ο αναγνώστης θα κατανοήσει καλύτερα και γρηγορότερα τη διήγηση και το μώνημά της.* Ελ. Ζαχαριάδου, *ό.π.*, σ. 221.